

GÜRCİSTAN YAHUDİLERİ

Mehtap Eşki

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Saliha Esen

Uşak

Kasım, 2022

GÜRCİSTAN YAHUDİLERİ

Mehtap Eşki

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr.Öğr. Üyesi Saliha Esen

Uşak

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kasım, 2022

ÖZET

GÜRCİSTAN YAHUDİLERİ

Mehtap Eşki

Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kasım 2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Saliha Esen

Kafkasya bölgesinin bir parçası olan Gürcistan'da yaşayan Yahudilerin bu topraklardaki dini varlıkları, yaşamları, sosyo-kültürel etkileşimleri ve nüfuzları araştırılırken farklı dönemlerde yaşayan bir çok bilim insanlarının zamana ve zemine göre farklı fikirlerine ve incelemelerine değinilmiştir. Gürcistan Yahudilerinin Gürcistan topraklarına geldikleri ilk dönem hakkında araştırmacılar farklı fikirlere sahiptirler. Araştırmacılardan bazıları Yahudilerin atalarından bir kısmının, M.Ö. 722'de yaşanan Asur sürgünü ile birlikte Gürcistan'a göç ettiğini düşünmektedir. Birtakım araştırmacılar ise Gürcistan Yahudileri'nin Babil Sürgünü ile bu topraklara göç ettiğinden bahsetmektedir. Gürcistan'da yaşayan Yahudiler SSCB döneminde birçok sürgün ve politik yaptırımlar yaşamışlardır. Köle olarak alınıp satılmak da bunlara dâhildir. Gürcistan'ın bağımsızlığından ve kendilerine sunulan yeni haklardan sonra sosyal hayata çok çabuk adapte olmuş, kendi işçi sendikaları ve benzeri yapılar kurmuş, kendi cemaatlerine iş imkânı sunacak iş sahaları geliştirmişlerdir. Bu zaman zarfında kendilerine yapılan dini baskılara karşı direnmiş ve dinlerini de değiştirmemişlerdir. Bu çalışmada Gürcistan Yahudileri hakkında yapılmış araştırmalar, arşiv belgelerindeki bilgiler, gazete haberleri, yapılan alan araştırmaları akademik yöntemlere göre değerlendirilmiştir.

Günümüzde Gürcistan'da yaşayan Yahudiler, Gürcü Yahudileri, Dağ Yahudileri, Sefaradlar, Aşkenazlar ve Habad Cemaati olmak üzere beş ayrı grup olarak varlıklarını sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Gürcistan, Gürcü Yahudileri, Dağ Yahudileri, Sefarad, Aşkenaz, Habad.*

ABSTRACT

GEORGIAN JEWS

Mehtap Eşki

Department of Philosophy and Religious Studies

Uşak University Graduate Education Institute, November 2022

Supervisor: Dr. Saliha Esen

While examining the existence of Georgian Jews in the Transcaucasian lands and their demographic, religious, socio-cultural situations in the geography they live in, different claims and observations of scientists are also included. In some studies, a group of ancestors of Georgian Jews, BC. It is claimed that they settled in Georgia during the Assyrian exile in 722. Some researchers also mention that Georgian Jews migrated to these lands with the Babylonian Exile. Jews living in Georgia experienced many exiles and political sanctions during the USSR period. These include being bought and sold as slaves. Georgian Jews adapted to social life very quickly after the independence of Georgia and the new rights offered to them, they established their own workers' unions-like structures, and they developed business areas that would offer job opportunities to their communities. During this time, the Jews of Georgia resisted the religious pressures on them and did not change their religion. In this study, researches on Georgian Jews, references made in the historical process, information in archive documents, newspaper news, interviews were evaluated according to academic methods.

Today, Georgian Jews exist in Georgia as five separate groups: Georgian Jews, Mountain Jews, Sephardi, Ashkenazi and Habad Community.

Keywords: *Georgia, Georgian Jews, Mountain Jews, Sephardic, Ashkenazic, Habad.*

ÖN SÖZ

Yahudilik kelimesini bir dinin adını ifade eden bir kavram olarak biliyor olmamızın yanı sıra, bu kavram Yahudiğin dini esaslarının getirisi olarak bu dinin etrafında toplanan İsrailoğullarının milli kimliğini de oluşturmaktadır. Tarih sahnesinde ki var oldukları zamandan itibaren Yahudiler birçok isimle çağırılmıştır. Gerek kendileri tarafından ve gerekse yaşadıkları bölgelerdeki toplumlar tarafından verilen bu isimler İbrani, İsrailoğulları, Yahudi, Musevi gibi adlardan oluşup ilmi literatürde de yerini almıştır. İsrail oğulları tarihleri boyunca yaşadıkları coğrafyalardan göç ve sürgünler yaşayarak çıkarılmıştır. Bunun yanında kendi istekleri dahilinde ticari ve ekonomik sebeplerle birlikte daha müreffeh bir hayat için de bulundukları bölgeleri değiştirdikleri çokça yaşadıkları durumlar içindedir. Yahudiler yaşadıkları bu sürgün yıllarında birçok kez dini hayatlarında yasaklara maruz kalmıştır. Fakat bu göçler, sürgünler ve yasaklar onların dini ve milli kimliklerini korumalarına engel olamamıştır. Gittikleri her coğrafyada bu kimliklerini korumaya çalışırken, yaptıkları işlere, yaşadıkları bölgelere, yani bulundukları bölgenin siyasi yapısından tutunda coğrafi yapısına kadar yaşadıkları bölgeler ile ilişkilendirilerek o şekilde kendilerine isimler verilmiştir. Bu sebeple Gürcistan da yaşayan Yahudi topluluklarından Gürcü Yahudileri ve Dağ Yahudileri bu şekilde isimlendirilen Yahudi gruplardandır. Gürcistan’da yaşayan Yahudiler genelde Kafkasya halkları, özelde ise yaşadıkları bölge olan Gürcistan’ın Kültürünün etkisi altında kalmıştır. Fakat bu durum kendi dini ve kültürel değerlerini yitirmelerine sebep olmamıştır.

Gürcü Yahudiler Kafkasya toprakları içerisinde özellikle Çarlık Rusyası zamanında devlet okullarında zorunlu eğitime mecbur tutulmalarının ardından, hemen sonrasında bir de SSCB döneminde din eğitimi almanın ve ibadet etmenin yasaklanması ile birlikte, kendi milli ve manevi değerlerini gizli olarak yaşayıp, içe kapalı bir toplum olarak kendilerin korumaya almışlardır. Gürcü halkı tarafından zaman zaman anti-semitist söylem ve tepkilerle karşılaşmış ve mahkemelik olmuş olsalarda, Gürcistan’ın bağımsızlığından sonra Yahudiler Gürcistan’ı kendilerine güvenli bir yurt olarak görmüşlerdir.

Araştırmamızda günümüzde Gürcistan’da yaşayan Yahudiler hakkında, hangi Yahudi cemaat grupları olduğunu, dini, coğrafi ve tarihi bağlarını ön plana çıkararak ifade etmeye çalıştık.

Giriş ve iki bölüm olarak ele aldığımız çalışmamızın Giriş bölümünde amaç, kapsam ve kullandığımız metod hakkında bilgi verilmektedir. Birinci bölüm Gürcü Yahudilerin Gürcistan topraklarına geliş tarihlerini, sebeplerini, yaşam alanları gibi durumlarını incelediğimiz geliş süreçleri ele alınırken, ikinci bölümde ise Dağ Yahudilerinin, Sefarad, Aşkenaz ve Habad Yahudilerinin inançları, ibadetlerive gelenekleri ele alınmıştır. Sonuçta ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tez çalışmam boyunca bana her konuda desteğini yakinen hissettiğim, planlama, araştırma süreçlerinde beni yönlendirerek çalışmamı şekillendiren danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Saliha Esen’e, bilgi ve yöntem açısından katkılar sunan değerli hocalarım Prof.Dr. Habil Şentürk ve Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Bulut’a, engin tecrübeleri ve işini severek yapmasıyla bana işimi sevdiren Prof. Dr. Kemal Polat’a, Prof.Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez’e ve kaynak aramak için yardımını talep ettiğimde zaman ve mekan gözetmeksizin desteğini esirgemeyen değerli hocam Dr. Cabir Osmanlı’ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamdaki kaynaklarında sıkça yararlandığım Rusça eserlerin tercüme aşamasında yardımlarını bir an olsun eksik etmeyen çok kıymetli Nicat Efendiyev’e ve son olarak, her zaman duaları ile yanımda olan canım annem ve babama, eğitimim süresince maddi manevi meşakkatime katlanan canparçam, kardeşim Mahmut Eşki’ye teşekkür ediyorum.

Mehtap EŞKİ

2022

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Mehtap Eşki

Lisans Öğretimi: Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (İlahiyat)

Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası ilişkiler (4.

Sınıf)

Taksim Bilim-Sanat-Felsefe Akademisi (Gazetecilik)

Yüksek Lisans Öğretimi: Uşak Üniversitesi (Devam ediyor)

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

Mesleki Deneyimler

Çalıştığı Kurumlar: Fizik tedavi merkezi (Muhasebe)

Gebze Kız Anadolu İmam-Hatip Lisesi (Öğretmen)

Gebze Zübeyde Hanım Ortaokulu (Öğretmen)

Gebze Özel Hisar Okulları (Öğretmen)

Lefkoşa Şehit Üst Teğmen Mustafa Orhan Gençlik

Merkezi (Öğretmen, Müdür)

Gebze Hisar Koleji (Öğretmen)

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
TEZ ONAY SAYFASI.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
ÖZGEÇMİŞ.....	vii
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1
ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	1
ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM: GÜRCİSTAN’DA YAHUDİLİK VE GÜRCÜ YAHUDİLERİ	
1.1.GÜRCİSTAN TARİHİ.....	3
1.2.Gürcistan’da Dini Yapı.....	4
1.3.Gürcistan’da Yahudi Kimliği Ve Tarihi.....	5
1.4. Çarlık Rusyası ve Gürcü Yahudileri.....	6
1.5. Sovyetler Birliği Döneminde Gürcü Yahudileri.....	8
1.6. Gürcü Yahudilerinin İnanç ve Kültürleri.....	12
İKİNCİ BÖLÜM: GÜRCİSTAN’DAKİ DİĞER YAHUDİ GRUPLAR	
2.1. DAĞ YAHUDİLERİ.....	14
2.1.1. Tanrı Ve Evren Anlayışlar.....	16
2.1.2. Dağ Yahudilerinde Ruhun Ölümsüzlüğü, Ahiret, Cennet Ve Cehennem İnanışlar.....	17

2.1.3.Dağ Yahudilerinde Mesih İnancı.....	18
2.1.4.Dağ Yahudilerinde Seçilmişlik İnancı.....	19
2.1.5.Dağ Yahudilerinde İbadet Anlayışı.....	19
2.1.6.Günlük yapılan Ferdi İbadetler.....	20
2.1.6.1. Uykudan Uyanma ve Dua (Modeh Ani).....	20
2.1.6.2. Yemekten Önce Ellerin Yıkınması (Netilat Yadayim).....	21
2.1.6.3. Tuvalet ve Banyoda Temizlenme.....	21
2.1.7.Günlük Yapılan Toplu İbadetler.....	21
2.1.7.1. Sabah İbadeti (Şaharit).....	22
2.1.7.2. Öğle İbadeti (Minha)	23
2.1.7.3. Akşam İbadeti (Arvit-Ma'arif).....	24
3.1.SEFARAD YAHUDİLERİ.....	25
4.1.AŞKENAZ YAHUDİLERİ.....	27
4.1.1. Gelenekler Ve Yasalar.....	29
5.1.HABAD YAHUDİLERİ.....	30
5.1.1. Habad Yahudiliğinin Doğuşu.....	32
5.1.2. Gürcistan Habad Yahudiliği.....	36
5.1.3. Habad Evi.....	38
5.1.4. Or Avner Habad Merkezi (Eğitim Merkezi/Okul).....	39
5.1.5. Darkeinu-Yahudi Mirası Öğrenme Müfredatı.....	41
5.1.6. Bar/Bat Mitzvah.....	42
5.1.7. Kıyafetler.....	42
5.1.8. Meslekler.....	42
5.1.9. Mahalle Ve Ev.....	42
5.1.10. Mutfak.....	43
5.1.11.Diğer Yahudi Gruplarla İlişkiler.....	43
5.1.12. Düğün.....	44

5.1.13. Bayramlar.....	44
5.1.14. Cenaze Töreni.....	45
5.1.15.Sinagog.....	45
SONUÇ.....	48
KAYNAKÇA.....	50

GİRİŞ

Kaynaklarda Yahudilerin Gürcistan topraklarındaki varolma süreçleri, çeşitli nedenlerden dolayı, farklı tarihlerde göç etmiş olabileceklerini göstermektedir. İlk ve en eski olarak nitelendirilen Yahudi grubunun geliş tarihleri hakkında verilen bilgiler M.Ö 722 yılında meydana gelen Asur sürgünü dönemine ait olduğunu işaret etmektedir.¹

Gürcistan'da kendine yer edinmiş birçok farklı dinden ve etnik kökenden olan milletin var olduğu bir coğrafyada bulunan Yahudiler hem bölgenin sosyal, dini, siyasi, kültürel alanlarına katkılarından ve tarihin akışını değiştiren birçok oluşumun içinde yer almalarından dolayı Gürcistan toprakları için önemli bir konumdadırlar.

ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Gürcistan, coğrafi olarak Güney Kafkasya'da, etnik ve dini farklılıkların büyük çapta birlikte yaşandığı kozmopolit bir ülkedir. Tarihi süreçte Gürcistan'da Şamanizm, politeizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlerin varlıkları ve etkileri devam etmiştir. Günümüz itibarıyla Gürcistan'da Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar bir arada yaşamaya devam etmektedirler. Çok dinli ve çok kültürlü bir ülke olan Gürcistan'da yaşayan Yahudi grupların dini durumları ve faaliyetleri hakkında objektif ve bilimsel çalışmalar yok denecek kadar azdır. İngilizce, Rusça, Gürcüce ve İbranice dillerde; antropoloji, tarih, coğrafya, seyahatname gibi alanlarda yazılan kitap ve makalelerde Gürcistan Yahudileri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Tarih sahnesinde Kafkasya'da kurulmuş birçok devletlerin ve hanlıkların bünyesinde Yahudilerin uğradıkları baskı ve asimilenin milli, dini ve sosyo-kültürel alanda olanları kaydedilmiştir.

Ülkemizde ise konu ile ilgili çok az çalışma bulunmaktadır. YÖK tez taramasında, İSAM kütüphane verilerinde ve diğer akademik çalışmalarda Gürcistan Yahudileri hakkında bilimsel çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu yapılan araştırmanın, Gürcistan ve Türkiye'de yapılmış veya yapılacak olan bilimsel ve akademik araştırmalara ve özellikle Dinler Tarihi alanına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

¹Cabir Osmanlı, *Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini Ve Sosyo- Kültürel Açından Bir Araştırma)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 1.

ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmanın konusu itibariyle alakalı olduğu bilim dalları olan tarih, din ve sosyoloji ile ilişkili olarak farklı yöntemleri kullanmak gerekmektedir. Özellikle gözlem ve mülakat yöntemiyle, mezhepler arası inanışların ortak yanları ve farklılıkları ele alınmıştır. Konu ile ilgili temel kaynaklar incelenmiş elde edilen bilgiler genellikle Dinler Tarihi'nin tanımlayıcı metodu kullanılarak çalışmaya aktarılmıştır. Araştırmada öncelikli olarak konumuz ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşabilmek için YÖK'ün tez arşivi incelenmiştir. Türkiye'deki Milli Kütüphane ve Osmanlı Arşivlerinde kaynak taraması yapılmıştır. Ayrıca Gürcistan'da yaşayan Yahudi topluluklarına ait resmi internet siteleri incelenerek ilgili kitap ve makaleler temin edilmiştir. İngilizce, Rusça, İbranice ve Gürcüce kitap siteleri incelenerek konumuzla ilgili kitap, makale, gezi yazıları ve gazetecilerin yaptıkları araştırma haberciliğinden faydalanılmıştır.

Çalışmamız ile ilgili alan araştırması yapmak için kısa bir süre de olsa Gürcistan'da bulunulmuş ve araştırmalarımızı yerinde yapma imkânı elde edilmiştir. Sinagoglarda hahamlar ile röportaj yapılarak, elde ettiğimiz tüm bilgi ve belgeler genel Yahudi tarihi ve dini kaynaklarıyla karşılaştırma metodu kullanılarak değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: GÜRCİSTAN'DA YAHUDİLİK VE GÜRCÜ YAHUDİLERİ

1.1.GÜRCİSTAN TARİHİ

Kafkasya, Avrupa ve Asya sınırında, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında bulunan bölgedir. Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılan bölgenin Güneyi bağımsız devletler topluluğuna aittir. Kuzeyi ise Rusya toprakları içerisinde yer almaktadır.

I.Yüzyıl yazarlarından Plinius'a göre, Kafkas adı İskit dilinde 'ak kar' manasına gelen "Graucasus" kelimesinden gelmektedir.²Bu bölge birçokmedeniyetin, dilin, dinin ve mezhebin yer aldığı çok kültürlü bir yapıya sahiptir.

Transkafkasya bölgesinde bulunan Gürcüler, bugünkü Gürcistan'ın doğu kısmında, Tiflis yakınlarındaki düz bir alana sahip olan bölgede varlıklarını göstermiş ve Kafkasya topraklarını kendilerine yurt edinmişlerdir. Gürcü anonim eserlerin, Hz. Nuh'un torunu olduğuna inanılan Targamos Nuh tufanından sonra Tiflis bölgesinde yaşamıştır. Kartlosun'da Targamosun soyundan geldiğine inanılır.³ Gürcülere göre bu bölge Gürcülerin ilk yerleşim bölgeleridir ve o günden sonra, "Kartli" olarak adlandırılmışlardır.⁴ Gürcüler ilk ataları Kartlos'a atfen kendilerini "Kartvel" olarak isimlendirirler ve ülkelerine de Kartvelilerin yurdu manasında"Sakartvelo" adını vermişlerdir.⁵ "Gürcü" kelimesi ise Farsça kökenli olup İranlılar ve Türkler tarafından bahsi geçen halk için kullanılmaktadır.⁶

² Ufuk Tavkul, "Linguistik Ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya'da Etnik Topluluklar Ve Kafkasyalı Kimliği." *Yeni Türkiye* 11/71 (2015), 56.

³ M. Brosset, *Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie* (Saint-Petersburg: 1849), 17; Mirza Bala, "Gürcistan": İ.A. IV, Eskişehir 1997, 837.

⁴ Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles - The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation (Oxford Oriental Monographs)* (Oxford: Clarendon Basın,1996), 9-13.

⁵ Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation* (London: Bull, 1989), 3.

⁶ Ahmet Özkan Melaşvili, *Gürcistan* (İstanbul: Aksiseda Matbaası, 1968), 67.

1.2.Gürcistan'da Dini Yapı

Gürcülerin dini geçmişlerinde, yerleşik hayata geçmeleriyle beraber Totemizm inancına sahip oldukları görülmektedir.⁷Yapılan araştırmalara göre Gürcü halkının çok tanrılı Naturizm'inancından,⁸ Hititlerin⁹ ve Romalıların¹⁰ dini inançlarından etkilendikleri de anlaşılmaktadır.

Gürcistan'ın Semavi dinler dönemi ise M.Ö 586 yılında Yahuda devletinin yıkılıp, bir grup Yahudi'nin Babil sürgünü ile Gürcistan topraklarına gelmesi ile başlamaktadır.¹¹ İkinci bir Yahudi göçü ise M.S 70 yılında yaşanmıştır.¹² Kaynaklara göre Mtsheta'ya yerleşen bu Yahudiler Hz. İsa hayattayken ve öldükten sonra da burada yaşamaya devam etmişlerdir.¹³ Bu bölgeye yerleşen Yahudiler hakkında Gürcü halkından gelen hikâyeleştirilmiş anlatılara göre, Mtsheta'da bulunan Yahudilerden biri Hz. İsa çarmıha gerilirken orada bulunuyordu. Hz. İsa'nın elbisenin kimde kalması gerektiğine dair kura çektiler ve bu kura, orada bulunan bu Yahudi adama çıkmıştır. Bu adam elbiseyi beraberinde Mtsheta topraklarına getirmiştir. Adamın kız kardeşi elbiseyi bağrına basar ve oracıkta can verir. Bir mucize olarak anlatılan bu olay Gürcülerin Hristiyanlığı kabul etmesine sebep olan en büyük olaylardan biri olarak anlatılmaktadır.¹⁴ Bu dönemin ardından Gürcüler arasında Hristiyanlık hızla yayılmaya başlarken, bazı Yahudilerin de Hristiyanlığı tercih ettiği belirtilmektedir.¹⁵ Yanı sıra kaynaklarda küçük bir Gürcü grubun da Yahudiliğe geçtiğine yer verilmektedir.¹⁶ Gürcülerin Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmeleri oldukça uzun bir zaman sonra, 20 Temmuz 317 tarihinde olmuştur.¹⁷

⁷ Nikoloz Berdzenişvili - Simon Canaşia (İvane Cavaşvili), *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, (İstanbul: Sorun,2000), 32.

⁸ Berdzenişvili - Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, 80.

⁹ Ekrem Sankçioğlu, *Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitapevi, 2002), 51.

¹⁰ Alexandre Chacanow, "Les Influences Etrangères Sur La Civilisation De La Georgie", *Actes du Dixieme Congres International Des Orientalistes I (Session de Geneve 1894)* (Leiden:1897), 66.

¹¹ Sankçioğlu, *Dinler Tarihi*, 265.

¹² Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler I* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1976), 81; Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1997),III. Basım, 212.

¹³ Tamila Mgaloblishvili-Iulon Gagoshidze, "The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia", *Ancient Christianity in the Caucasus I*, Ed. T. Mgaloblishvili (Richmond: 1998), 40-58.

¹⁴ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, 53-55, 65, 104.

¹⁵ Davut Dursun, "Gürcistan", *D.İ.A.*, İstanbul, 1996 14/ 311.

¹⁶ Fahrettin Ciloğlu, *Gürcülerin Tarihi* (İstanbul: Ant Yayınları, 1993), 26.

¹⁷ Brosset, *Histoire de la Géorgie*, 117-119; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*. Çev. Mehmet Aydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 5.

Gürcistan'ın Müslümanlar ile ilk tanışması 643 yılında Hz. Ömer zamanında başlamıştır.¹⁸ Gürcistan, Mervan b. Muhammet tarafından 736 yılında fethedilmiş, Abbasiler zamanında ise İslam emirliği kurulmuştur.¹⁹ Gürcistan her ne kadar İslam kimliği ile tanışmış olsa da, Müslümanlar bu bölge de sürekli olarak gel gitler yaşamıştır. Selçuklu ve Timur'dan sonra Gürcistan'a seferler düzenleyen Osmanlı'nın 1514 yılında düzenlediği Çaldıran zaferinden sonra Gürcistan'da kalıcı Müslüman kimliği oluşmuştur.²⁰

1.3. Gürcistan'da Yahudi Kimliği ve Tarihi

Gürcistan, şimdiki haliyle, birçok etnik guruba ev sahipliği yapmaktadır. Bu küçük ve çok kültürlü bölgede yaşayan Yahudiler de bu gruplardan biridir. Gürcistan'da bulunan Yahudiler kendi aralarında farklı gruplardan oluşmaktadır. Gürcü Yahudileri, Dağ Yahudileri, Aşkenazlar, Sefaradlar ve Habad Lubaviç Yahudiliği bu gruplardandır. Gürcü Yahudileri, Gürcistan'da bulunan Yahudilerin en eski grubu olarak bilinmektedir.²¹ Bu sebeple Gürcistan'da Yahudi kimliği denildiğinde ilk akla gelen gruptur.

Gürcü Yahudilerinin bölgeye gelişi ile alakalı iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri M.Ö 8. y.y'da Asur kralı II. Sargon'un sürgünü sonucu burada bulunmaktadırlar. Diğer bir görüşe göre ise, MÖ.586'da Babil Kralı II. Buhtunnasr'ın (Nebukadnezzar) Kudüs'ü işgal etmesinden sonra bu bölgeye yerleşmiş olabilecekleridir.²² Bu görüş daha çok kabul görmektedir.

Yapılan arkeolojik araştırmalarda Gürcistan'a eski dönemlerde başkentlik yapmış olan Mtsheta' da İbranice ve Aramice yazılmış eski mezar taşlarına rastlanmıştır. Mtsheta'a şehrine yerleşen Gürcü Yahudiler kendi geldikleri yeri, tarihlerini, dinsel köklerini unutmadan, bu bölgeye çok iyi entegre olmuş ve

¹⁸ Şibli Mevlana Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi I*, Çev. Talip Yaşar Alp (İstanbul: Çağ Yayınları, 1975), 275-276.

¹⁹ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *D.İ.A* (İstanbul: 1996), 14/312-313.

²⁰ Karamanlı, "Gürcistan", 14/314-316.

²¹ Gabriel Namtalaşvili, *Progulki po Pethainu: 26 Vekov v Gruzii Vremya i Sudbi* (Tbilisi: Petiti, 2014), 12.

²² Robert Pinhasov - Svetlana Danilova - Semen Kriheli, *Yevrey: Buharskie, Gorskie, Gruzinskie v Vodovorote İstorii* (New York: Kaykov Media, 2017), 288-291.

Kafkasya kültürünü ve bölgenin dilini içselleştirerek Gürcüleşmişlerdir.²³ Gürcü Yahudilerinin, Gürcüler ile bu kadar iç içe oluşunu Eldar Mamistalişvili, “Nerede Gürcü varsa orada Yahudi vardır” sözleriyle ifade etmektedir. Gürcü Yahudilerinin kendilerini adlandırmaları Ebraeli, İsraili, Kartuli Ebraeli şeklindedir. Konuştukları Yahudi Gürcücesini ise Gruzinik ve Kivruli olarak isimlendirmektedirler.²⁴

1.4. Çarlık Rusyası ve Gürcü Yahudileri

19. y.y’a kadar Gürcistan’daki köle Yahudiler üçe ayrılıyordu; krala ait olanlar, kiliseye ait olanlar ve beylere ait olanlar. Din değiştirme konusunda çok fazla baskıya maruz kalmaktaydılar. Askerlikten muaf olabilmek için hizmet bedelini ödemeleri gerekmekteydi.²⁵ Gürcü Yahudileri ticaret başta olmak üzere, dokumacılık, boyacılık ve tarım alanında çalışmaktaydılar. Gürcistan Çarlık idaresine girdikten sonra Rus Çarı Aşkenaz Yahudilerinin Kafkasya göçüne müsaade etti. Tabii bu planlı göç Yahudilerin zanaatkaryönünden faydalanmak ve üretim alanında katkıda bulunmalarına önayak olma fikriydi.²⁶ Avrupadaki Yahudiler, yerli Gürcü Yahudilerden daha zengin ve refah seviyesi yüksekti. Yerli Yahudiler Ermenilerin hizmet işlerinde görevliydi.²⁷ I. Nikolay’ın onayı ile 1827 yılında Yahudilerin askere alınması kararı çıkarıldı. 1850 yılında ise Yahudilerden oluşan “İsrail Alayı” isimli bir alay kurulmuş ve Kırım savaşında da görev almışlardır.²⁸

19.y.y’da Çarlık Rusyasında önemli reformlara imza atıldı. Bu reformlardan biri de köleliğin kaldırılmasıydı. Köleliğin kaldırılmasından sonra Gürcü Yahudiler toprakla uğraşma işini bırakarak daha çok ticaretle ilgilenmeye başladılar. Tiflis, Ahıska, Kutais gibi şehirlerde yaşayan Yahudilerin Dericilik, ayakkabıcılık ve şapka

²³ RS. Plisetsky, "Bazı Obitsai, Gürcü Yahudilerin Ritüelleri ve İnançları", *SSCB Halklarının Dini İnançları*, Cilt II, (Moskova 1931),334; Sultan Farzaliyev, “Rasprostranenie İudaizma na Kavkaze: İstoriçeskiy Oçerk”, *Kavkaz & Globalizatsiya*, II, (Azerbaycan, 2008), 175.

²⁴ Rauf Guseynov, “Kafkasya’da Yahudilik”, *Kafkasya ve Küreselleşme*, Cilt 2, Sayı 2008, s.194-195; Dmitry Vayman, “Perm Yahudisi”: Tarih ve Kültür, s. 9, St. Petersburg, 2016.

²⁵ Pinhasov - Danilova - Kriheli, *Yevrey: Buharskie, Gorskie, Gruzinskie*, 298-299.

²⁶ İohanan Petrovskiy-Ştern, *Yevrey v Russkoy Armii 1827-1914*, 2003, s. 37-38; Tuayeva B.V., “Etnokulturnaya Priroda Severnogo Kavkaza (Vtoraya Polovina XIX-naçalo XX vv.)”, *Vestnik Voennogo Universiteta*, 3/19, (2009), 157-158.

²⁷ “*Ves Kavkaz*” *İllustrirovanniy Spravoçno-Literaturniy Sbornik*, (II. İstoriçeskiy Otdel, Tiflis, 1903), 71.

²⁸ Petrovskiy-Ştern, *Yevrey v Russkoy Armii 1827-1914*, 37-38; Tuayeva, *Etnokulturnaya Priroda Severnogo Kavkaza*, 157-158.

dikimi üretim alanlarıydı.²⁹ Yahudiler Çarlık yönetimi içerisinde ticarete olduğu gibi, eğitimde de kendilerini göstermişlerdir. 1870 yılından sonra eğitim alanında hatırı sayılır bir çoğunluğa ulaşılmıştır. 1887 yılında %13,5 gibi bir oran ile her yedi öğrenciden birinin Yahudi olduğu bir döneme girilmiştir.³⁰ Özgürlüklerini eline aldıktan sonra Gürcü Yahudileri hızlı bir şekilde hayatın içine karışmış ve her alanda hâkimiyetlerini artırmaya çalışmışlardır. 19.y.y’da Rusya’da başlayan anti-semitist tepkiler Gürcistan’da da başlamıştır.

Gürcistan topraklarında 1878 yılında yaşanan ve “Kutaisi yargınlanması” olarak kayıtlara geçen olay anti-semitist olayların daha çok artmasına ve Gürcü Yahudilerinin hem halktan hem de yönetim tarafından ağır pogromlara maruz kalmalarına sebep olmuştur. İddialara göre Yahudiler, Pesah bayramında Saçheri şehrinden küçük bir Hristiyan kızı ayinde kurban etmekle suçlanmışlardır. Mahkemeye çıkan suçlular beraat etmiş olsalar dahi Hristiyan Gürcüler, ayinde Hristiyan kanı kullanıldığına dair iddialarından vazgeçmemişlerdir. 1913 yılına gelindiğinde Yahudilerin yaşadığı şehir olan Kutais Vali yardımcısı tarafından kurulan bir çete Yahudilerden haraç kesmiş ve vermeyenleri öldürtmüştür.³¹ Gürcistan’da edebiyatçı ve politikacı kimliği ile tanınan İlia Çavçavadze, Yahudilere karşı halkın ve idarenin bu tutumunu yanlış bulduğunu belirten bir açıklama yapmış ve bu anti-semitist hakeretleri “insandan nefret etme hastalığı” olarak tanımlamıştır.³²

Bu yaşanan olayların dışında, Gürcü Yahudileri ve Aşkenazlar arasında ritüel, gelenek ve yaşam tarzlarında ki farklılıklardan dolayı bir takım fikir ayrılıkları mevcuttu. 1890 yılına gelindiğinde aralarındaki bu anlaşmazlıklar öylesine ilerledi ki Kafkasya Valiliğine bağlı olan ve bütün Yahudilerin tabi olduğu Tiflis’in Aşkenaz hahamını reddederek, Gürcü Yahudiler artık ona bağlı olmadıklarını ilan ettiler.³³

Çarlık Rusyasının Gürcistan bölgesinde bu olaylar yaşanırken, Rusya’da Çar II. Aleksandır’ın bir suikast ile kurban edilmesi olayında Gesya Gelfman isimli Yahudi bir kadının bulunması Rusya’da Yahudilere uygulanan baskıların ve anti-

²⁹ Mihail Çlenov, *Yevroaziatskiy Yevreyskiy Yejegovodnik*, Moskva 2009, s. 164.

³⁰ İsaak Moiseeviç Troçkiy, “Yevrey v Russkoy Şkole”, *Kniga o Russkom Yevreystve: Ot 1860-x godov do Revolyuçii 1917 goda*, (Niyork, 1960), 355-356.

³¹ Şit Davida, “Gazeta Obşini Yevreev iz Gruzii”, 27 Oktoyabr, 2017, s. 6.

³² Gabriel Nantaşvili, *Progulki po Pethainu: 26 Vekov v Gruzii Vremya i Sudbi*, Tbilisi, 2014, s. 113.

³³ Farzaliyev, “İstoriçeskiy Oçerk”, 175.

semitist olayların artmasına sebep oldu.³⁴ Tüm bu olaylar neticesinde İmparatorluk Yahudi vatandaşlarına toprak alımı ve kiralamayı yasakladı fakat Yahudi aile Rothschildların Rus petrollerine yatırım yapması beklendiği için bu karar uygulanmadı.³⁵ Daha sonra Çar III. Aleksandır'ın emriyle Yahudiler'in Moskova ve civarında yaşamalarına izin verilmedi. Bu sebeple birçok Yahudi bugünkü Gürcistan topraklarına göç etti.³⁶ Gürcistan'a Yahudilerin yaptığı göçler, gürcü kültürü ile bu kadar özdeşleşip "Gürcü Yahudisi" diye çağrılmaları onların Kudüs hayalini hiçbir zaman öldürmemiştir. Tiflis de basılan 1903 tarihli bir eserde Gürcü Yahudileri hakkında şöyle söylenmektedir, "O (Gürcü Yahudi) Kudüs ve Siyonizm hakkında bir şey duysa; vaat edilmiş topraklara dönme umuduna girer, düşünmeye dalar. Bu durum apaçık göstermektedir ki, Yahudinin ruhu Gürcistan'a ait değil."³⁷

1.5 Sovyetler Birliği Döneminde Gürcü Yahudileri

I. Dünya savaşının başlamasıyla Gürcü Yahudilerinin Filistin'e gidişleri kesintiye uğramıştır.1916 yılında Filistin topraklarındaki 439 Yahudinin 420 tanesi Kudüs'te yaşamakta, Gürcü Yahudileri burada oldukça kötü şartlarda ve ağır işlerde çalışmaktaydılar.1921 yılında Kızıl Ordunun Gürcistan'ı işgal etmesiyle Gürcü Yahudileri Filistin'e akın akın göçmeye başladılar. Bu dönemde 1000 Gürcü Yahudisi Filistin'e göç ederken,1000 Gürcü Yahudisi ise İstanbul'a göç etmiştir.³⁸

Çarlık Rusyası döneminde Gürcistan topraklarında bulunan toplam Yahudi Nüfusu 30.534 olarak belirtilmektedir. Bu sayısının 20.897'si Gürcü, 9.637'si ise Aşkenaz Yahudisiydi.1926-1939 yılları arası yapılan sayımlarda Gürcü Yahudilerinin sayısında artış gözlenmiştir.³⁹

Kafkasya'dakiYahudilerin kutsal topraklarla bağını artırmak amacıyla 1901 yılında Tiflis'te İlkKafkas Sionistleri Kongresi, 1917 yılında İkinci KafkasSionistleri Kongresi ve1919 yılında Bakü'de Üçüncü Kafkas Sionistleri

³⁴ Hava Turyanski, *Glavı iz İstoriy i Kulturi Yevreev Vostochnoy Yevropy*, Çast 5, Tel Aviv 1995, s. 251.

³⁵ Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money&Power* (New York: Simon and Schuster,1991), 60.

³⁶ Lili Baazova, "Gruzinskie Yevrey: Unikalnost Yavleniya i Opıt İstorii", *Literaturnaya Grusiya*, 6, Tbilisi 1989, s. 148-149.

³⁷ "Ves Kavkaz", II. İstoriçeskiy,72.

³⁸ Pinhasov – Danilova - Kriheli, Yevrey: Buharskie, Gorskie, Gruzinskie, 376-379.

³⁹ Vyaçeslav Konstantinov, *Yevreyskoe Naselenie Bivşego SSSR v XX veke Sotsialno Demografiçeskiy Analiz* (Yerusalim: Lira publishing house, 2007), 19; Farzaliyev, İstoriçeskiy Oçerk", 175-176.

Kongresi gerçekleştirildi.⁴⁰ Bu bağlamda Gürcü Yahudiler, SSCB idaresinde iken eğitim alanında önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. 1921 yılında Tiflis'te İbranice dil eğitimi veren Siyonisthareketi tarafından kurulan bir okul açılmıştır. 1927 yılından sonra da Gürcü Yahudileri, Gürcü dilinde eğitimler veren okul, kamplar ve kulüplere sahip olmuşlardır. SSCB'nin ilk dönem Yahudi politikası en hızlı şekliyle değerlendiren Gürcü Yahudiler, Dünya çapında Yahudi işçiler için faaliyetler göstermesi planlanan organizasyon bürolarını Gürcistan'ın birçok şehrinde kurmuşlardır.⁴¹

Gürcü Yahudileri, SSCB döneminde tarımsal alanda da kendilerini gösterdiler.1928 ilk Yahudi kolhozunu⁴²kurdular ve 1933'de 1540 hektarlık 15 kolhoza ulaştılar. Bu kolhozlarda tamamen Yahudilerden oluşması sebebiyle,1930 yılından sonra SSCB idaresi altına alındı. Devamında ise, 1931'de Muhran şehrindeki ve 1934'de Ahıska'daki kolhozlarla Ermeni ve Gürcülerin kolhozları birleştirildi ve "uluslararası" kolhoz olduğu açıklandı.1938 yılından sonra Yahudilerin kullandığı kolhozlar diğer halkların kolhozlarıyla birleştirildi. Sadece ilk açılan Yahudi kolhozu bu uygulamanın dışında tutuldu ve 1970'li yıllara kadar faaliyetlerine devam etti.⁴³

1928 yılında Yahudilerin yaşadığı şehir Kutaisi de büyük bir yangın çıktı. Bu yangında 6.000 ev yanmış ve çok kişi can vermişti. Gürcü Yahudilerinin üretimdeki varlığını anlamak adına yapılan istatistiklerde Kutais ve Tiflis de çalışan çok sayıda Yahudinin olması, sadece Tiflis'deki ayakkabı fabrikası, şapka dikimi ve kozmetik alanında çalışanlar için kurulan kooperatifdeki kişi sayısının 1430 olması "Evkombed" adlı komitenin kurulmasına sebep olmuştur. Bu kooperatiflerde genel olarak birbirlerine yakın olan Yahudi aileler olurdu. Bu şekilde kendi toplulukları içindeki dini kuralları daha rahat yaşayabiliyor, çalışma saatlerini, bayram günlerini, cumartesinin tatil olarak kabul edilmesi ve tüm diğer geleneklerini devam ettirebilmek adına imkân sağlıyordu. Fakat din karşıtı bir yönetim anlayışına sahip olan SSCB'de, Evkombed'in faaliyetlerini durdurmasıyla Yahudiler için olumlu gelişmeler sona erdi ve Yahudilere karşı başlatılan uygulamalar sertleşti. İkisi

⁴⁰ Guseynov, Kafkasya'da Yahudilik, 203.

⁴¹ Turan, Rasul. Çarlık Rusyası ve Sovyetler birliğinde Gürcü Yahudileri, *İsrail Ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*,5 (Aralık 2019), 36.

⁴² Kolhoz: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde kurulan bir tarım kooperatifler birliğidir. (Kolhoz, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Ed: Ғ. B. Guliyev (Bakü, 1981), 452.

⁴³ Pinhasov – Danilova - Kriheli, Yevrey: Buharskie, Gorskie, Gruzinskie, 376-379.

Aşkenaz haham olmak üzere 9 haham tutuklanarak hapiste öldürüldüler. Bu yaptırımlar Sibirya'ya sürgünlerle devam etti. Gürcü Yahudilerin geçmişini yansıtan Tarih ve Etnografya Müzesinin müdürü hapse atılarak müze kapatıldı.⁴⁴ Dünyada bilinen Yahudi gruplar içinde “en dindar” grup olarak nitelendirilen Gürcü Yahudileri tüm bu baskılara rağmen dinlerine bağlılıkları korudular.⁴⁵

II. Dünya savaşı başladığında birçok Yahudi asker SSCB ordusun da yer almıştır. Ordu içerisinde üst düzey asker olarak 305 general,12 kolordu komutanı,34 tümen komutanı hizmet etmekteydi.1940-1941 yılları arasında 120.000 Yahudi orduya çağırılmıştı. Bütün kademelerde görev alan Yahudilerden 150 kişiye üstün hizmetlerinden dolayı “Sovyetler Birliği Kahramanı” madalyası verilmişti.⁴⁶

Stalin döneminde, savaştan sonra, “Doktorlar Komplosu” denilen bir olay yaşandı. Bu olayın üzerine sinagoglar kapatıldı ve Yahudilere karşı politikalarda değişimler oldu. Bahsedilen olaya göre, 6 tanesi Yahudi olan toplam 10 uzman doktor ekibi, üst düzey yöneticilerin hayatlarına son vermek için Amerika ve İsrail istihbaratı tarafından görevlendirilmişlerdi. Stalin bunları öğrendikten sonra kendi rakipleri için bu ekibi kullandı. Fakat bu süreç kendi ölümüyle sonuçlandı. Daha sonra bu şahıslar yargılandılar ve suçsuz bulunarak berat ettiler ve işleri kendilerine iade edildi.⁴⁷

SSCB toprakları içerisinde bulunan Gürcistan'da Doktorlar komplosu denilen olayın sonuçlarından etkilendi. Tiflis Baş Hahamı Haim Kupçan hapisaneye atıldı. Gürcistan'da yaşayan Gürcü Yahudiler tüm bu baskılara rağmen kendi dini yapılarını kurdular. 1970'li yıllarda Gürcistan topraklarında yapılan sayımda 52.382 Yahudi bulunmaktaydı. Kutais, Kulashi, Tshinvali, Gori, Oni, Saçhere ve diğer birçok şehirde Yahudilere ait olan toplam 14 sinagog yer almaktaydı.⁴⁸

19. y.y'da Yahudilerin yaşadığı yoğun göçleri idare edebilmek, kayıt altına almak amacıyla 1922 yılında, henüz İsrail kurulmamışken Sohnut isimli bir göç idare

⁴⁴Pinhasov, Danilova, Kriheli, Yevrey: Buharskie, Gorskie, Gruzinskie, 376-379; *Tsentralny Gosudarstvennyy Arhiv Abkhazskoy Assp: Putevoditel*, Pod redaktsiey A.O. Tulumcyan, Sohum 1975, s. 105.

⁴⁵ Farzaliyev, İstoriçeskiy Oçerk, 175-176.

⁴⁶ Dimitriy Verhoturov, *Stalin i Yevrey* (Moskva: Veche, 2021), 13-14.

⁴⁷ Rabbi Joseph Telushkin, *Evreiskii Mir*, (Moskva: Bridges of Culture, 1997), 382; Drozhzhin Vasily Alekseevich, *Likvidatsiya SSSR i Sionizm*, (Moskva: Eksmo, 2009), 31-34.

⁴⁸ Guseynov, *Kafkasya'da Yahudilik*, 198.

merkezi kuruldu.⁴⁹ İsrail ve Araplar arasında olan savaşta, bir diğer ismi ile Altı gün savaşında Gürcistan bölgesindeki Yahudiler, İsrail'e destek vermek adına savaşa gitmek için en çok dilekçe veren yer oldu. Gürcistan'da yaşayan tanınmış Yahudi aileleri 1969'da İsraile gitmek istediklerini bildirdiler. Bu talep, SSCB topraklarında ki ilk resmi Yahudi göç izni sayılmaktadır.⁵⁰ 1970'de İsrail'e göç eden Yahudilerin dörtte birini Gürcü Yahudileri oluşturmaktaydı. SSCB sınırları içerisinde gelen Yahudilerin eğitim durumları Avrupa'dan gelen Yahudilerden daha düşük seviyedeydi.⁵¹ Bu göçlerin neticesinde Gürcistan'da bulunan Gürcü Yahudilerinin %70'i İsrail'e göç etmişti. 1990'da SSCB'nin dağılmasının ardından Yahudiler yeniden bir toparlanma sürecine girdiler. SSCB'den önce Yahudilerin kendi mülkiyetlerinde olan fakat idare tarafından kapatılan Sinagogların bir kısmı Yahudi cemaatine tekrar iade edildi. SSCB'nindeğılmasıyla birlikte Gürcülerin, Abhaz ve Osetlerle girdiği çatışmalar sonucu çıkan güvenlik ve ekonomik sorunlar nedeniyle Gürcü ve Aşkenaz Yahudileri Gürcistan'ı terk ederek Moskova, Petersburg gibi şehirlere göç etmişlerdir. Gürcü Yahudiler bu yeni şehirlerde organize olarak kendilerine Gürcü Yahudileri Cemaatleri kurdular. 2002 yılı verilerine göre ise Bağımsız Gürcistan'da 2.320 kişi Tiflis'te olmak üzere, toplam 3500 Gürcü Yahudisi vardı.⁵²

Gürcü Yahudilerinin ana dili Gürcücedir. Konuştukları Gürcüceyi ise Gruzinik ve Kivruli olarak isimlendirmektedirler. Yani Yahudi Gürcücesi. Çarlık döneminde (1897) yapılan sayıma göre, ana dili Gürcüce olarak kaydedilen 6000 kişi vardı. 1926'da ise Gürcü Yahudisi sayısı 21.000'den daha fazlaydı ve bunların %96,6'nın anadili Gürcüceydi.1959'da 35.673 kişi olarak belirlenen sayıda Gürcü Yahudisinin büyükçoğunluğunun Bakü'de yaşadığı kaydedilmiştir.⁵³1970'li yıllarda yapılan sayıma göre ise ana dili Gürcüce olan Gürcü Yahudilerinin sayısı 43.000'e ulaşmıştır. Fakat İsrail'e yapılan göçlerle sayı azalmıştır.⁵⁴ Bu göçe kalkışmalarının en büyük nedeni ise Stalin döneminde gördükleri baskılar ve din dışı evliliklere zorlanmalarıydı. 1971 yılında İsrail'e göçen Gürcü Yahudisi sayısı 4000'den

⁴⁹ Guseynov, *Kafkasya'da Yahudilik*, 203.

⁵⁰ "Gosudarstvo İzrail", *Stanovlenie i Razvitie I*, Ed.Yithzak Ören (Nadal), (Jerusalem, 1988), 86-88.

⁵¹ Majid Al Haj, *Immigration and Ethnic Formation in a Deeply Divided Society: The Case of the 1990s Immigrants from the Former Soviet Union in Israel* (Boston: Brill Academic Publishers, 2004), 87.

⁵² Farzaliyev, *İstoriçeskiy Oçerk*, 175-176; Çlenov, *Yevreyskiy Yejegodnik*,164.

⁵³ Farzaliyev, *İstoriçeskiy Oçerk*, 175.

⁵⁴ "Ves Kavkaz", II. *İstoriçeskiy*,71.

fazlaydı. Gürcü Yahudileri kendi aralarında aile bağlarına sıkı sıkıya bağlı bir cemaat oldukları için yapılan göçlerde toplu halde bulundukları bölgeyi terk etmeleri kaçınılmaz oluyordu. Bu sebeple de SSCB içindeki Gürcü Yahudilerinin yaklaşık %30-40'ı İsrail'e göçmüştür.⁵⁵ Etnik ve dini kimliklerini İsrail'de de korumaya devam eden Gürcü Yahudilerinin göçünden sonra, iki büyük kasaba tamamen boşalmıştır. Gürcistan'dan İsrail'e göçenlerin sayısı 30.000'dir. Bu rakam Gürcistan'daki Gürcü Yahudilerin nüfusunun yarısından fazlasını oluşturmaktadır.⁵⁶

SSCB döneminde dışişleri bakanlığı yapmış olan Gürcistan'ın eski Devlet Başkanı Eduard Şevardnadze “Gürcüler ve Yahudiler 2600 yıl Gürcistan'da dostça yaşadılar, aralarında hiçbir zaman bir hadise meydana gelmedi. Bu gelenek devletler seviyesinde de devam edecektir” diyerek, aralarındaki siyasi ve tarihi ilişkiye değinmiştir.⁵⁷ Gürcistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra İsrail'de, yeni kurulmuş Gürcistan'ı desteklemiştir.⁵⁸ 2017 yılı yapılan sayımlara göre ise Dünya'da Gürcü Yahudisi nüfusun sayısı 200.000'dir. Belirtilen rakamın 120.000'i İsrail topraklarında yaşarken, 13.000'i Gürcistan ve 5.000'i de ABD topraklarında yaşamaktadırlar.⁵⁹

1.6 Gürcü Yahudilerinin İnanç ve Kültürleri

Gürcü Yahudilerinin diğer Yahudi cemaatlerinden farkı, bulundukları bölgenin kültürünü öz kültürü gibi sahiplenmiş olmasıdır. İsim ve soy isimleri Gürcücedir. Soy isimleri Gürcü soyadı ekleri ile bitmektedir. Kendilerine has yaşantıları ve açıkça paylaştıkları kimlikleriyle kendilerine özgüdürler. Gelenek ve yaşam biçimleriyle, Noel'i kutlamalarıyla Gürcülere benzeyen Yahudi Gürcüler, aynı zamanda kendi dini vecibelerini de yerine getirmektedirler. Yahudi Gürcüler, Gürcü geleneklerini Hristiyan bir Gürcü geleneğine aidiyet hissettiği için değil, Kafkasyalı bir birey olarak kendilerini Kafkasya kültürüne ait hissettiğinden bu kadar Gürcüleştikleri görülmektedir. Gürcü Yahudilerin sünnet, Bar ve Bat Mitzvah törenleri üzerine önemle durdukları dini ayinleridir. Çarlık döneminde din

⁵⁵ Michael Curtis, Mordecai S. Chertoff, *İsrail: Sosyal Yapı ve Değişim*, New Jersey: Transaction Publishers 1973, 84-85.

⁵⁶ Zvi Gitelman, *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present*, (Bloomington: Indiana University Press, 2001), 202.

⁵⁷ Sergienko Viktoriya Sergeyevna, “Dinamika Razvitiya Gruzino-İzrailskih Otnoşeniy v 1990-e.”, *Obşestvo: Filosofiya, İstoriya, Kultura* 8 (2016), 1-2.

⁵⁸ Sergeyevna, “Dinamika Razvitiya Gruzino-İzrailskih Otnoşeniy v 1990-e”, 1-2.

⁵⁹ Şit Davida, “Gazeta Obşını Yevreev iz Gruzii”, 27 Oktayabr, 2017, 6.

görevlilerin eğitimleri ve ayinlerde, Tevrat İbrani dilinde okunur, ardından Gürcüce vaaz edilirdi. Çocukların din eğitimi aldıkları dilde Gürcü diliydi.⁶⁰

Sovyetler döneminde, devlet kendi bünyesinde bulunan halkları din, dil, örf, kültürüne kadar araştırır ve sonra bu bilgileri arşivlerdi. Gürcü Yahudileri hakkında da Sovyetler birliğinde böyle bir araştırma yapılmıştı. Araştırma sonuçlarına göre, örneğin şöyle bir gelenek vardı; anne karnındaki çocuğun cinsiyetini öğrenmek için 3-4 yaşlarında bir çocuğa bir çatıyı göstererek iki soru sorarlardı. “Çatıda şapka mı duruyor yoksa duvak mı?” Çocuk şapka derse Dünyaya gelecek bebek erkek, duvak derse kız olacak diye inanıyorlardı. Örneğin yine doğum yapan kadınlar doğumlarının rahat geçebilmesi için ihtiyaç sahiplerine sadaka vermektedir.⁶¹

Yahudiler arasında uygulanan bir diğer yöntem ise “siğil tedavisi” idi. Hilal çıktığı zaman bir akarsuyun kenarına giderler, az miktarda tuz alırlar ve aya yönünü dönerek “Tuzun su da yok olduğu gibi öyle yok ol siğil” derler. Bunu üç kere söylerler ve söylerken tuzu akarsuya dökerler. Korkan çocuklar için ise, bir nine çocuğu kollarından tutarak bilinen bir duayı okur ve çocuğun alnına, yüzüne elini sürer. Nazar için de bir cevizin içini boşaltıp içine civa koyup bir beze sararak nazar alan kişinin üzerinde taşınması tembihlenirdi. Hemen her Gürcü Yahudisinin evinde Angaroz denilen muskalar bulurdu. Bu muskalar Türkçeyazılıydı. Bu duaların mucizelerine inanırlar ve koyu bir beze sararak üzerlerinde taşırlardı. O dönemlerde yaygın hastalıklardan dolayı çok çocuk öldüğü için, çocuklara çokça muska yaptırılmaktaydı. Muskalarda Davut yıldızı bulunduğu gibi İslam’a ait unsurlarda kullanılmaktaydı.⁶²

⁶⁰ “Ves Kavkaz”, II. İstoriçeskiy Otdel, 71.

⁶¹ Plisetskiy, “Nekotorie Obıçai, Obryadı i Verovaniya Gruzinskih Yevreev”, 334-335.

⁶² Plisetskiy, “Nekotorie Obıçai, Obryadı i Verovaniya Gruzinskih Yevreev”, 342-344.

İKİNCİ BÖLÜM: GÜRCİSTAN'DAKİ DİĞER YAHUDİ GRUPLAR

Tarihsel olarak, Kafkas şehirleri, ülkeleri farklı grupların dâhiledildiği veya hariç tutulduğu bir arada yaşama ve kültürel mozaiklerin halka açık laboratuvarlarıdır.⁶³ Bu coğrafyada birçok etnik yapı birlikte yaşamaktadır. Yahudilerde bunlardan biridir. Kendi içinde farklı gruplara ayrılmış Yahudi Cemaatleri asırlar içerisinde Kafkasya kültürünün birer parçası haline gelmişlerdir. Bu Yahudi Cemaatleri için Gürcistan zaman zaman güvenli bölge olmuş ve bu sebeple Gürcistan toprakları tarihin belli süreçlerinde çok göç almıştır. Gürcistan'ı yurt edinin yerleşen ve Gürcistan'ın yerlisi konumunda olan Gürcü Yahudileri dışında, Dağ Yahudileri, Sefaradlar, Aşkenazlar ve Habad Yahudi Topluluğu gibi Yahudi cemaatleri bulunmaktadır.

2.1. DAĞ YAHUDİLERİ

Milat öncesinden itibaren çeşitli tarihlerde Kafkasya'nın farklı bölgelerine yerleşen ya da yerleştirilen Yahudi toplulukları olmuştur. Bunlardan biri de “Dağ Yahudileri olarak ifade edilen Yahudilerdir. Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde yaşayan Yahudilere “Dağ Yahudileri” ismi, XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası tarafından kullanılmıştır. Önceki kaynaklarda bölgedeki halklarla ilgili bilgi verilirken Yahudileri ifade etmek üzere genelde “Yahudi, İsrail Oğulları, Cuhud/Cufud, Yevrey” gibi kavramlar kullanılırken, özelde Sefarad ve Mizrahiler hakkında da bilgiler verilmiştir.⁶⁴

Dağ Yahudilerinin kökleri bakımından Kafkasya bölgesine en eski yerleşimlerinin M.Ö.722'de Asur sürgünü sırasında gerçekleştiği sanılmaktadır. Bir diğer iddia ise Babil Sürgünü ile beraber bu topraklara geldikleridir. Bu iddiaların içinde Babil sürgünü daha kuvvetli bir ihtimaldir. Babil Sürgününden hemen sonra, farklı dönemlerde ve çeşitli sebeplerden ötürü yaşanan göçler, devletlerin yerleşim politikalarında ki değişikliklerden dolayı Kafkasya topraklarına geldiklerini gösteren bilgiler tarihi çalışmalarda görülmektedir.⁶⁵

⁶³ Yuri Anchabadze, Natalia Vokova: Eski Tiflis. 19. yüzyılda şehir ve kasaba halkı. (Moskova: Nauka, 1990.)

⁶⁴ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 1.

⁶⁵ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 4.

Gürcü Yahudileri ve Dağ Yahudileri köken bakımından aynı geleneğe sahiptirler. II. Nebukatnezar'ın zulmünden dolayı Samarya'dan sürülmüş, Asur ülkesini ve Medlerin şehirlerini geride bırakmış ve Kuzeye, Transkafkasya'nın batısına (Ermenistan ve Gürcistan) ve doğusuna (Azerbaycan ve Dağıstan) doğru ilerlemişlerdir. İkinci Tapınak devrinde Med ve Pers ülkelerinden farklı halkaların da bunlarla birlikte geldiği düşünülmektedir.⁶⁶

İsraili gazeteci Hana Rafael'e göre; "İsrail'de Dağ Yahudileri genellikle Gürcülerle karıştırılır. Bu, İsrail'de Dağ Yahudilerine sırasıyla "Kafkaslı Yeudim" denmesi ve Kafkasyalılar olarak Gürcülerin bu şekilde adlandırılma hakkına sahip olmaları ile açıklanmaktadır. Ancak Gürcü Yahudileri, İngiliz dilinin etkisi altında İbranice'de Georgia dedikleri gibi "Yeudim George" adını aldı. Atalarımız Gürcü Yahudilerini "zhuura gyurzhi" olarak adlandırdı. Ancak Dağ Yahudilerinin Gürcistan'da yaşadığı gerçeğini sadece İsrail'de gazeteciliğe başladığımda öğrendim.⁶⁷

Gürcistan'daki Dağ Yahudilerinin tarihleri üzerine yeterince çalışılmamıştır. Gürcistan'da yaşayan Dağ Yahudilerinin çoğu Azerbaycan'dan, Gence (Kirovabad), Vartaşen (Oğuz) şehirlerinden ve Yevlah köyünden göç etmişlerdir. 1960'larda Gürcistan'da 3.000'den fazla Dağ Yahudisi yaşadığı bilinmekteydi.⁶⁸

Vartaşen (Oğuz) Yahudilerinin Gürcistan'a kitlesel göçü, Azerbaycan'ın eteklerine ulaşan Rus İmparatorluğu'ndaki devrimci olayların çalkantılı yıllarında başladı. Tiflis'te Dağ Yahudileri çoğunlukla şehrin orta kesiminde yaşıyordu. Bir Yahudi Okulu ve birkaç koşer dükkânı işleten kendi sinagogları vardı. Dağ ve Gürcü Yahudilerinin tarihinin, ortak tarihi kökleri vardır. Buna kaynak olarak, "Kartlis Tskhovreba" (Gürcistan'ın Hayatı) adlı tarihi vakayinamedeki açıklamayı gösterebiliriz. Vakayinamede şöyle belirtilmiştir:

Kral Nebukadnezar Kudüs'ü ele geçirdi ve oradan zulüm gören Yahudiler Kartli'ye göç ettiler. Haraç ödemeye söz vererek Mtsheta muhtarından toprak

⁶⁶ Kemal Polat, "Azerbaycan'da Yahudilik Ve Dağ Yahudileri", *Bütün Yönleri İle Yahudilik: Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Dinler Tarihi Araştırmaları VIII* (Ankara, 18-19 Şubat, 2012), ed. Hüsamettin Karataş - Yasin Meral - Dilek Özbey - Türkiye Dinler Tarihi Derneği (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği, 2012), 149- 165.

⁶⁷ Hana Raphael, "Dağ Ve Gürcü Yahudilerinin Bağlantıları Üzerine", *Stmegi* (Erişim 21.04.2022).

⁶⁸ Raphael, "Dağ Ve Gürcü Yahudilerinin Bağlantıları Üzerine"

istediler. Ve onlara bu topraklar için Aragvi Nehri yakınında, Zanavi denilen kolda yerleşme hakkı verildi ve haraç ödemeye başladılar. Buna göre Yahudilerin yaşamaya başladığı yere Gürcüce'de haraç anlamına gelen Kerk deniyordu. Kafkasya'ya ikinci göç, M.S 1. y.y'da Yahudi tutsakların Mtsheta'ya gelip dindaşlarına katıldıkları İkinci Kudüs Tapınağı'nın yıkılması sırasında gerçekleşti. Vakayinamede, kraliyet Gürcü Bagrations ailesinin atası olan bir Yahudi Guaram hakkında şöyle söylenir; kendilerine "Jessian-Davidian-Solomonians" adını verdiler ve armalarında Kral Davut'un sapanını ve arpını tasvir ettiler.⁶⁹

Yahudiler, farklı tarihsel dönemlerde Bizans, Ermenistan, İran, Azerbaycan'dan Gürcistan'a gelmiş ve daha iyi bir yaşam arayışı içinde oldukları için bölge değiştirmişlerdir.⁷⁰

Azerbaycan'dan gelen bazı Dağ Yahudilerinin, Gürcü Yahudi kadınlarla evlenmeleri buralarda kök salmalarını sağladı. Sonra akrabalarını Gürcistan'da yaşamaya davet ettiler. Gürcistan'ın Dağ Yahudileri arasında başarılı girişimciler, tüccarlar ve zanaatkârlar vardı. Kuzey Kafkasya ve Orta Asya nüfusu arasında Dağ Yahudilerinin sahip olduğu atölyelerde üretilen halı, kilim, kadın başlığı (kelegai), giysi vb. ürünler çok popülerdi. Gürcistan'daki Dağ Yahudileri arasında sağlık ve eğitim alanında çalışanlar da dâhil olmak üzere çeşitli mesleklerden insanlar vardı. İlya Şirin'in kitabında bunların küçük bir listesine yer verilmiştir.⁷¹

Günümüzde Dağ Yahudilerinin Gürcistan'daki sayıları hakkında net bir veri yoktur. Fakat var olanlar da inanç bakımından Azerbaycan Dağ Yahudileri ile aynı yolu izlemektedirler.

2.1.1.Tanrı Ve Evren Anlayışları

Yahudilerdeki millilik konusu bilindiği üzere Hz. İbrahim'e dayandırılmaktadır.⁷² Dağ Yahudilerine göre tek tanrı anlayışlı din anlayışı da Hz. İbrahim'den gelmektedir.⁷³ Kendilerini Rabbanilik mezhebine ait hissederler. Çünkü Rabbanilikteki Tanrı'nın varlığı ve sıfatları konusu onların düşünce dünyalarına en

⁶⁹ Raphael, "Dağ Ve Gürcü Yahudilerinin Bağlantıları Üzerine"

⁷⁰ Raphael, "Dağ Ve Gürcü Yahudilerinin Bağlantıları Üzerine"

⁷¹ Raphael, "Dağ Ve Gürcü Yahudilerinin Bağlantıları Üzerine"

⁷² 217 Tekvin, 1/31, 2/2-3.

⁷³ 216 Tekvin, 20/7.

uygun olandır.⁷⁴Kâinatın kendi kendine değil, bir yaratıcı tarafından yaratıldığına⁷⁵, Tanrı dışındaki her şeyin yaratıldıktan sonra yavaş yavaş yok olduğuna⁷⁶inanmaktadırlar. Dağ Yahudileri, İlahi kitaplarda bahsedilen Tanrı tasavvurunun birbirine benzediğini ve bu sebeple Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerimin'de bu konuyla ilgili geçen bilgilerin Tanrı'nın ilahi bildirileri olduğuna inanmaktadırlar. Tanrı'nın çocuk sahibi veya yakınında bir zatın olduğuna inanmazlar.⁷⁷ Dağ Yahudilerine göre Tanrı kendi zatının var olduğunu dini, ilmi ve manevi anlamda ispatlar. Herşey fanidir ve zamanı geldiğinde yok olacaktır.⁷⁸

2.1.2.Dağ Yahudilerinde Ruhun Ölümsüzlüğü, Ahiret, Cennet Ve Cehennem İnanışları

Diasporada yaşayan birçok Yahudi gibi, Dağ Yahudileri de bulundukları bölgedeki halkların kültür, inanç, örf, adetlerinden etkilenmişlerdir. Örneğin, Aşkenaz Yahudilerinde Hristiyan örf adetleri yer alırken, Dağ Yahudilerinde de Kafkas halklarının gelenekleri yer almaktadır. Yahudilik'teki tek tanrı inancına aykırı bir şekilde, Dağ Yahudilerinin inançlarına Pagan inançları ve gelenekleri yansımıştır. Fakat Rabbani Yahudiliğin ve Hasidizmin etkisiyle zamanla bu etki yok olmuştur.⁷⁹

Rabbani Yahudiler, insandaki ruhun doğumla birlikte, günahsız, saf ve temiz bir şekilde yaratıldığına inanırlar.⁸⁰ Yaratıcının insana verdiği ruh ölümsüzdür ve tekrardan diriliş mutlak gerçektir.⁸¹ Dağ Yahudilerine göre can alan meleğin adı Azraildir. Bir kişi öldükten sonra eğer cesedi ağırorsa kötü ruhlar cesedin içine yerleşmiş demek anlamına geliyor. Azrail ölen kişinin ruhunu alır ve mezarlıktaki, en büyük melek olan Duma'ya verir. O ruha (kendi nefesine, kendi ruhuna) yaptığı kötülüklerden dolayı yedi gün boyunca ateşli kırbaçlarla vurur ve adı sorulur ama adını söylemez. SonraDuma onu cehennemden sorumlu İblisin yanına götürür ve

⁷⁴ Tekvin, 1/1, Tekvin, 3/6, 22-24, 6/8, 7/1, 12/1, 7, Çıkış, 20/3, Tesniye, 6/4-5.

⁷⁵ Mezmurlar, 104/1-32, 121/2.

⁷⁶ Tesniye, 32/40, İşaya, 44/6, 48/12; Mezmurlar, 90/2.

⁷⁷ Çıkış, 20/4.

⁷⁸ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 59.

⁷⁹ Naili Paroniani, "Ölümden Sonra Yaşam. Bölüm:1" *Stmegi*, (Erişim 27.03.2020).

⁸⁰ Fatma Seda Şengül - Muhammet Tarakçı, "Yahudilikte Aslı Günah Eleştirisi: Hasday Crescas Örneği", *İslâmî İlmîler Dergisi*, 11/2, (2016), 160-161.

⁸¹ Behor Baruh Malayev, *Sidur Tefilat Azariya*, (Yeruşalayim: Bayt Safaradi, 2020), 4.

teslim eder. O cehennem İblis'i de onu cehennemin en dibine, karanlık yerlerine götürür.⁸²

Dağ Yahudilerine göre, öldükten sonra ruhlar ikiye ayrılır. Temiz veya kirli olan ruhlar bazı hayvanların bedenlerinde yaşamaya devam eder ve kötü olanlar cezasını çekerler. Daha sonra o hayvan bedeninden çıkacak ve o ruh cehenneme gidecek orada cezasını çektikten sonra kendisi için ayrılan bir yerde dinlenecektir.⁸³ Dağ Yahudilerine göre cennetin içerisinde büyük bir mahkeme vardır. Uzun bir masa ve beyaz örtüler vardır. Her taraf mum ışıkları ile aydınlatılmıştır. Masada Yahudi tarihinin büyükleri ve hahamlar oturmaktadır. İnsanların sevaplarını ve günahlarını tartmak için büyük tartılar olacaktır. Bir kişinin günahları fazla ise hangi cezaları alacağına oy birliği ile karar verilecektir. Cennette olanlar, cehennemlik olan akrabalarının hesaba çekilirken alınan karara müdahale etme hakkına sahiptirler. Cezaları onaylanmış olanların ise odalarında feryat figan sesleri duyulacaktır. Sevapları ağır gelenler ise cennette girecektir. Cehennemlik olanlar cezalarını çektikten sonra onlar da yine cenette gireceklerdir.⁸⁴

2.1.3. Dağ Yahudilerinde Mesih İnancı

Dağ Yahudilerinde Mesih İnancı bulunmaktadır ve bekledikleri bir Mesih vardır. Onlara göre Mesih gelecek ve Dünyadaki bütün bozuk dengeleri düzenleyecektir. Sonra Büyük İsrail Krallığını yeniden kuracak ve bütün Yahudileri bir araya getirecektir.⁸⁵ Bakü Dağ Yahudileri Cemaati Lideri Milih Yevdayev, “Günümüz itibarıyla İsrail devletinin, Tevrat’ta belirtildiği üzere Mesih’in gelerek kuracağı devletten farklı, dolayısıyla Yahudi inancına aykırı olduğu” şeklindeki soruyu, “toplum olarak buna hazır olmadıkları ve bu devletin geçici bir devlet olduğu”⁸⁶ diyerek yanıtlamıştır.

⁸² Paroniani, “Ölümden Sonra Yaşam. Bölüm:1”

⁸³ Vasily İvanovich Nemirovich-Ilya Anisimov-Judas Cherny, *Kavkazskiye yevrei, İz kulturnogo proşlogo kavkazskih yevreyev* (Grozny: Nahiri, 1992), 23.

⁸⁴ Nemirovich-Anisimov-Chemy, *Kavkazskiye yevrei*, 23.

⁸⁵ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 71.

⁸⁶ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 71.

2.1.4. Dağ Yahudilerinde Seçilmişlik İnancı

Dağ Yahudileri, Diğer Yahudi gruplar gibi kendilerinin seçilmiş olduklarına inanmaktadırlar. Tanrı tarafından seçilmişlerdir. Tanrı Yahudi halkını seçmiş ve üstün kılmıştı fakat Hz. Musa'ya gelen emirlere ve yasaklara itaat etmedikleri için Tanrı onları cezalandırdı ve Dünyaya dağıldılar, bölündüler. Üstün ırk İnancı günümüz Dünyasında Yahudilerin, ırkçı söylemler sarfetmelerine sebep oluyor. Diğer halkların, kendilerine hizmet etmek için yaratılmış varlıklar olduğunu belirtmeleri de Siyonist bir yaklaşım biçimidir. Doğal olarak, madem seçilmiş bir ırk ve hatalar yaptıkları için Tanrı tarafından cezalandırıldılar, o halde ibadetlerine daha çok özen göstermeleri ve insanlara havadan bakmamalarının kendilerine Tanrının katında da yarar getireceği ve yine toplumların nezdinde de değerlerinin düşmemesine, haklarında anti-semitist söylemlerin olmamasına olanak sağlamak gerektiği belirtilmektedir.⁸⁷

2.1.5. Dağ Yahudilerinde İbadet Anlayışı

Yahudilik'te ibadet, Tora'nın bütün emir ve yasaklarını uygulamak ve ruhu temiz tutmak anlamına gelmektedir.⁸⁸ İbranice "Avodah (Kalbin Hizmeti) " kelimesi ibadet kelimesinin karşılığı olarak kullanılır.⁸⁹ Tevrat anlatılarına göre, kurban kesmek, Tanrının ismine ağaç ekmek, Tanrı'yı adıyla çağırmak, Tanrı'nın adını kullanarak dua etmek ibadet sayılırdı.⁹⁰ Ferdi olarak yapılan ibadetler evde tek başına, toplu ibadetler ise Havrada toplulukla birlikte yapılır. Havrada toplu halde ibadet ederken Beytil Makdis'de kurban töreni yapılıyordu. Fakat Babil sürgünü zamanında mabed yıkıldığı ve insanlar sürgün edildiği için ferdi ibadetler çoğalmıştır.⁹¹ Yahudilerde Cemaatle yapılan ibadetler günlük, haftalık, yıllık olarak havralarda yapılmaktadır. Günlük ibadet ritüelleri sabah, öğlen, akşam yapılır. Sinagogda günde üç defa yapılan ibadet, mabet varken mabette, gün de üç kere kesilen kurbanı temsil eder.⁹² Ve yine günlük ibadet kulun Tanrıya feryadıdır;

⁸⁷ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 71.

⁸⁸ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 27 1.

⁸⁹ Yusuf Besalel, "Tefilin, Avodah" *Yahudi Ansiklopedisi*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın, 2002), 2/725-727.

⁹⁰ Tekvin, 8/20-21, 12/8, 21/33, 26/25, 35/7, 14.

⁹¹ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 136; Gürkan, *Yahudilik*, 274.

⁹² Arthur Hertzberg, *Judaism*, (New York: George Braziller, 1962), 233; Güç, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, 138.

“Sabah, öğlen, akşam kederimden feryat ederim, O işitir sesimi”⁹³ ve “Daniel yasanın imzalandığını öğrenince evine gitti. Yukarı odasının Yerus̱alim yönüne bakan pencereleri açtı. Daha önce yaptığı gibi her gün üç kez diz çöküp dua etti, Tanrısı’na övgüler sundu”⁹⁴ babları ile anlatılır. Dağ Yahudilerine göre günde üç kere yapılan ibadet ritüeli ataları H.z İbrahim, Yakup ve İshak’dan kalmıştır.⁹⁵

2.1.6. Günlük Yapılan Ferdi İbadetler

2.1.6.1. Uykudan Uyanma ve Dua (Modeh Ani)

Dağ Yahudileri, diğer Yahudi cemaatlerindeki gibi tek yapılan ibadetlerine uyandıktan hemen sonra başlarlar. Bu ibadet sabah ayini olmanın yanında, Tanrıya şükür anlamına gelir. Kişi uyandıktan hemen sonra ister yatakta olsun ister ayakta olsun “Modeh Ani” duasını okumalıdır. Moden Ani ölümden uyanmak gibi bir anlama gelmektedir. Yanı uykuyu ölüm haline benzetip bu halden tekrar uyandırdığı ve ruhunu bedenine tekrar bahşettiği için Tanrıya şükredilir.⁹⁶ İkinci safhada, ellerimizi yıkarken tekrar “Evrenin kralı olan kutsanmış Tanrımız, emirleriyle bizi kutsadı ve elimizi yıkamamız için bize emir verdi”⁹⁷ duası okunmalıdır. El yıkamak (Netilat Yadaim), bir ibrikten suyu ellerin üzerine dökerek ellerin yıkanmasıdır. Kişi sabah uyandığında ellerini üç sebepten ötürü yıkar: 1.Yüce olan Tanrıya hizmet etmeden önce düşüncelerinin ve eylemlerinin saf ve temizlenmesi olduğuna inanılarak eller yıkanır. 2. Manevi kirler insanların parmaklarında bulunur. (Tuma-manevi kirler) Bu kirlerin eller üç kere yıkandıktan sonra temizlenebileceğine inanılır.3. Rüya halinde kişi eline koluna hâkim olamayacağından dolayı, elleriyle vücudunun birçok bölgesine dokunmuş olabilir. Bu sebeple eller yıkanır. Kişi ellerini yıkamadan önce, gözlerine, ağzına, burnunun deliklerini suyla temizlemelidir. Kişi,

⁹³ Mezmurlar, 55/17.

⁹⁴ Daniel, 6/10.

⁹⁵ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 72.

⁹⁶ Abraham İsaac Kook, “Olat Reiyah, Introduction 1”, *Sefaria* https://www.sefaria.org/Olat_Reiyah%2C_Modeh_Ani?ven=Trans._Rabbi_Mike_Feuer,_2019&lang=bi, (03.03.2022).

⁹⁷ Jacob ben Asher, “Orach Chaim, Siman 4”, *Sefaria* https://www.sefaria.org/Shulchan_Arukh%2C_Orach_Chayim.4?lang=bi, (03.03.2022).

bu uzuvlar yıkanmadan önce yiyeceğe ve kutsal kitaplara dokunmamalı ve kutsal olan konuları da konuşmamalıdır.⁹⁸

2.1.6.2. Yemekten Önce Ellerin Yıkaması (Netilat Yadayim-שטפו ידיים)

Dağ Yahudileri, yemeğe başlamadan hatta sofraya oturmadan önce ellerini yıkamalıdır. Bu İsrail kırıllarından Yaveş'in oğlu Şallum (M.Ö 752)'dan gelen bir emir olarak kohenler uygulamış ve tapınak temizliğiyle de ilişkili görmüşlerdir. Yahudi cemaatler tarafından bu emir sorumluluk bilinciyle tüm kuşaklara öğretilmektedir. Yahudilik'te el yıkamak, insan gibi aciz, ancak yiyeceklerle yaşayan bir varlığın yemekten önceki Tanrıya şükür eylemidir.⁹⁹ Eller yıkanmadan önce Tanrının adı söylenmez. Çünkü temiz olmayan kişinin Tanrı'nın adını ağzına alması doğru kabul edilmez.¹⁰⁰

2.1.6.3. Tuvalet ve Banyoda Temizlenme

Dağ Yahudileri tuvalete girip çıktıktan sonra Tanrının kendisine verdiği beden işleyişindeki nizamı, yaratılışında ki mükemmelliğe şükretmek adına dua eder. Tuvalet ve banyo gibi alanlarda kutsal konuları dile getirmek, hatta aklından geçirmek bile yasaklanan kurallardandır. Tuvalette işi biten kişi ellerini yıkar ve çıkar. Fakat bahsedilen dualar tuvaletin veya banyonun dışarısında yapılır.¹⁰¹

2.1.7. Günlük Yapılan Toplu İbadetler

Dağ Yahudilerinin Cumartesi günleri ve dini bayramlarda yaptıkları toplu ibadetlerinde havrada en az on kişi (minyan) olmak zorundadır. Toplu halde yapılan ibadetlerde on kişiden az olunması demek o ibadetin yapılamayacağı anlamına gelir ve tanrı yapılan bu ibadeti de kabul etmez diye düşünülür. Günlük ibadetlerde İslam'daki abdeste benzer bir temizlik uygulaması yoktur. Ancak ibadet etmek için gelenler ellerini yıkamak zorundadır. Sinagoga girmeden önce, girişteki geleneksel yapıdaki ibrikten su dökülerek eller yıkanır. İbriğin üç kulpu bulunmaktadır. Bunun manası sağ elin değdiği yere sol el değmemek zorunda, sol elin değdiği yere de sağ el değmemek zorundadır. İbadet sürelerinin zamanını daha çok haham veya hazanın

⁹⁸ Malayev, *Sidur Tefilat Azariya*, 2.

⁹⁹ Malayev, *Sidur Tefilat Azariya*, 2; William Dawidson, "Berakhot 46b/8-14", *Sefaria*, <https://www.sefaria.org/Berakhot.46b?lang=bi>, (03.03.2022); William Dawidson, "Chagigah 27a:1/9", *Sefaria*, <https://www.sefaria.org/Chagigah.27a.1-9?lang=bi>, (03.03.2022).

¹⁰⁰ Malayev, *Sidur Tefilat Azariya*, 582.

¹⁰¹ Malayev, *Sidur Tefilat Azariya*, 3-4.

okuyuş hızı belirler. Bazen 15 dakika sürebilirken, bazen ise 1 saat sürebilir. Yahudiliğin bütün mezheplerinde, ayinlerde Tevrat'dan belli yerler okunur. Ayine katılanlar tövbe eder ve ölen yakınlarının ardından bağışlanmadıyarak sonlandırılır. Tevrat'ın okuyuculuğunu yapan kişi(haham veya hazan) ibadeti de yönetir. Hazan'ın görevi; ayin bittikten sonra, insanların yaptığı duaları Tanrı'ya ulaştırma işiyle görevlidir.¹⁰² Dağ Yahudilerine göre Sinagogların içinde ayin yapılırken gereksiz Dünya keliması etmek saygısızlık olarak görülür. Bu sebeple bir sinagogda en çok duyabileceğiniz ses dua ve yakarış sesleridir.

2.1.7.1.Sabah İbadeti (Şaharit)

Dağ Yahudileri günün ilk ibadetine her gün sabah saat 08.30'da başlar. Bu ibadet yaklaşık 30-45 dakika sürer. İbadet başlanmadan önce uyulması gereken şartlar vardır. Tefillin takmak ve Tallit (Dağ Yahudileri bu örtüye "Sisid" diyorlar) örtmek zorundadırlar. Kefen olarak da kullanılan Tallit'i herkes giymelidir. Ama Tefillin öyle değildir. Sinagogda durur. Ayrıca Sinagoga girilirken kipaşız girilemez. Kipaş olmayanlar için sinagogun girişinde kipa bulundurulur. Kipa dindar Yahudiler tarafından sinagogun dışında günlük hayatta da kullanılır.¹⁰³ İbadete başlamadan elleri yıkamak Dağ Yahudilerinin çok dikkat ettikleri hususlardan biridir.¹⁰⁴ İbadete ilk olarak Tanah'tan Mezmurlar ile başlanır.¹⁰⁵ Dağ Yahudileri kısa ve şiirsel olan Mezmurlar kısmını oldukça hızlı okumaya gayret gösterirler. Daha sonra Shema Yisrael duasına geçerler. Okunan tüm bu duaların bütününe "Laşş" denir. İbadetlerde birçok Yahudi için önem arz eden Mezuza,¹⁰⁶ Tefilin¹⁰⁷ ve Tsitsit¹⁰⁸ kullanımının önemine vurgu yapılır ve inananların bunları yaşamlarında kullanmaları gerektiği belirtilir.

Shema Yisrael duası bittikten sonra Simone Esre yani "On Sekiz Hayır Dua" bir diğer ismi ile "Tefilat Ha Amidah" duasına geçilir. On sekiz duadan oluştuğu sanılsa da bu dua toplam da on dokuz bölümü kapsamaktadır.¹⁰⁹ Amidah

¹⁰² Osmanlı, Dağ Yahudileri, 75.

¹⁰³ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 75.

¹⁰⁴ II. Samuel, 22/21, Eyüp, 17/9, Mezmurlar, 18/20, 24/4.

¹⁰⁵ Mezmurlar, 1-150.

¹⁰⁶ Rav Yitshak Haleva, *Tora ve Aftara: "Mezuza"* (İstanbul: Türkiye Hahambaşılığı, 2002), 343.

¹⁰⁷ Haleva, *Tora ve Aftara "Tefilin"*, 380.

¹⁰⁸ Haleva, *Tora ve Aftara "Tsitsit"*, 387.

¹⁰⁹ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 76.

okunduğu zaman sinagogdaki herkes ayağa kalkar¹¹⁰ ve haham Amidah duasını orada bulunan Yahudiler için yüksek sesle okur.¹¹¹ Amidah (מְעַמְדִּים- standing) ayakta durmak¹¹² anlamına gelir İbranice ‘de ve hahamla birlikte Sinagogdaki herkes okur. Ama Sinagogdaki cemaat hahamın aksine kısık sesle okurlar. Amida, Tanrı’nın önünde kıyamda durmak tüm istek ve arzuların O’ndan istediklerini gösterir.¹¹³ Duanın sonunda ise İsraililerin tekrar birleşmesini ve bir millet olmasını arzulayan dualar edilir.¹¹⁴ Sinagogdakilerle birlikte yapılan son dua Kaddiş (Kutsal)’dır. Kaddiş Tanrı’nın kutsallığını ve yüceliğini vurgulayan bir duadır. İnaniş’a göre Tanrı “övme kutsama, güvenme” görevini cennette yerine getirecek olan meleklerle vermiştir. Yeryüzünde ise bu görevi Yahudilere verdi.¹¹⁵ Kaddiş Duasını, Tanrı’nın yeryüzünde krallığını kuracağını, İsrailoğullarının beklediği Mesih’i göndereceğini ifade eden cümlelere teşekkür mahiyetinde Alenu duası ile ayini bitirirler.¹¹⁶

2.1.7.2. Öğle İbadeti (Minha)

Öğlen İbadeti Rabbani Yahudilik’te, İlyas peygamber ile geldiğine inanılan bir ibadettir. Öğle vaktinden sonra sunak için adanıp, günün batacağı zamana kadar süren kurban ibadeti yerine yapılan bir ibadettir.¹¹⁷ Sunağa yaklaşılr, ataların ismi anılır, Tanrı’dan kendilerine insanların inanması için mucize istenir, çünkü dua eden kişi duasında der ki; “senin emirlerini yerine getiren kişi olarak sana yalvarıyorum Tanrım.”¹¹⁸ Bu sebeple öğle ibadeti çok önemlidir.¹¹⁹ Öğle ibadeti ile akşam ibadetleri arasında kısa bir zaman vardır. Bu kısa zamanda da Tevratla meşgul olunması uygun görülmüştür. Bu zaman diliminde genellikle Mezmurlar’dan 114.

¹¹⁰ Mezmurlar, 106/30.

¹¹¹ Hertzberg, *Judaism*, 227; Güç, *Dinlerde Mabet Ve İbadet*, 138.

¹¹² Ernest Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary Of The Hebrew Language For Readers Of English*, ed.Baruh sarel (Jarussalem: Carta, 1987), “מְעַמְדִּים – Standing”, 475; Sara E. Karesh, Mitchell M. Hurvitz, “Amidah”, *Encyclopedia of Judaism*, ed. J.Gordon Melton. 19-20. New York: Facts On File, 2006.

¹¹³ Malayev, *Siddur, Tefillat, Azariya*, 133.

¹¹⁴ Isidore Epstein, *Judaism A Historical Presentation* (Londra: Pelican,1964),162; Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, 138; Malayev, *Siddur, Tefillat, Azariya*, 133.

¹¹⁵ İşaya, 43/21, Mezmurlar, 22/4, 80/2.

¹¹⁶ Epstein, a.g.e., 163; Malayev, *Siddur, Tefillat, Azariya*, 262.

¹¹⁷ William Dawidson, “Berakhot 26a:1”, *Sefaria*, <https://www.sefaria.org/Berakhot.26a?lang=bi>, (05.04.2020); Âdem Özen, *Yahudilikte İbadet* (İstanbul: Ayışığı kitapları, 2001),166.

¹¹⁸ I. Krallar, 18/36-37.

¹¹⁹ Malayev, *Siddur, Tefillat, Azariya*, 300.

pasaj okunur.¹²⁰ Öğle ibadetinin Miras olarak Hz. İshak'tan¹²¹ geldiği de söylenmektedir.¹²²

2.1.7.3. Akşam İbadeti (Arvit-Ma'arif)

Akşam ibadeti (Arvit), önceden kullanılan adı Ma'arif iken sonradan Arvit olarak kullanılmaya başlanmış. Yahudilerin hergün yaptıkları ibadetlerin içinde, günün son ayinidir.¹²³ Günün sonuncu İbadeti, Güneş battıktan sonra öğlen ibadeti için gelen Minyan ile Rabbi'nin önderliğinde yapılır.¹²⁴ Bazı beyanlara göre ise güneş battıktan sonra havada görünen üç yıldızdan sonra bu ibadete başlanıp, gecenin yarı vaktine kadar devam edebilir.¹²⁵ Akşam İbadeti İsrailoğulları'nın büyük atalarından olan Hz. Yakup'tan geldiği düşünülüp, öğlen sunulan kurbanın akşama sarkması nedeniyle Arvit ibadetinin ifa edildiği söylenmektedir.¹²⁶

Sefarad Yahudileri ile Dağ Yahudilerinin Akşam ibadetinde okudukları dualarda çok az farklar vardır. Sefaradlar ibadetin temelinde Shema Yisrael ve Amidah dualarını okurlar. Bu duaları okumadan önce Mezmurlar'ın 78/38 ve 20/10 kısımlarını ve birbirinden değişik dokuz kısımdan oluşan babları okurlar. Hazan, Amidah duasını okur ve Kaddiş duasını da yarısına kadar okuyup ibadeti nihayete erdirir.¹²⁷ Dağ Yahudileri ise öncelikli olarak Akşam ayinlerine Shema Yisrael duası ile başlar. Fakat Öğlen ibadetinde söylenen Amidah duası söylenmez. Dağ Yahudi Cematının Arvit ve Şaharit vakti yaptıkları ayinle de okudukları duaların çok az farkla hemen hemen aynıdır ve akşam ayininde Amidah tekrar edilmemektedir.¹²⁸ Âmin demek için dahi, Hazan Amidah'ı okurken okuması kesilmez. Bu durum yasaktır. Cemaat kibleye yani Yaruşalime doğru iki bacağıyla birbirine birleştirerek döner ve hafif bir sesle Amidah duasını okur. Ama duayı

¹²⁰ Mezmurlar, 104/1-35.

¹²¹ Tekvin, 24/63, Mezmurlar, 102/1.

¹²² Abramov Hananil İzroyeviç, "Yakov bar İçhaki (rabi Yangil)", *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, (Haifa: Giryat-Ata, 2006), 166.

¹²³ Besalel, "Arvit", 1/74.

¹²⁴ Osmanlı, Dağ Yahudileri, 78.

¹²⁵ Mikdaş Şamailova, "Gorskiye Yevreyi: Nekotriye Poveriya i obryadi", *Materialı mejdunarodnogo nauçnogo simpoziuma, Gorskiye Yevreyi Kavkaza*, (Bakı: KubaKrasnaya Sloboda, Elm Neşriyyatı, 2002), 203.

¹²⁶ Malayev, *Siddur, Tefillat, Azariya*, 366.

¹²⁷ Besalel, "Arvit", 1/74.

¹²⁸ Malayev, *Siddur, Tefillat, Azariya*, 366.

okumadan önce bulundukları yerden üç adım geri atarlar ve tekrar aynı yere gelirler ve o zaman duaya başlarlar. Bu hareketler bu ibadetin bir gereğidir.¹²⁹

Dağ Yahudileri, M.Ö 722 yılında yaşanan Asur sürgünündenve Babil Sürgününden sonra Mezopotamya üzerinden İran, Azerbaycan, Dağıstan gibi ülkelere gelip yerleştikleri kayıtlara geçmiştir. O topraklardan da Kafkasya topraklarında yaşanan siyasi ve ekonomik nedenlerle Gürcistan topraklarına gelmiş olabilecekleri tahmin edilmektedir. Gürcistan'da Dağ Yahudilerinin yaşadığına dair günümüzde yazılmışkaynak hemen hemen hiç bulunmamakla birlikte yakın zamanda gazetecilerin (İsrail'li gazetecilerin) Gürcistan devlet arşivlerinde araştırma yapmak için izin alabilmesiyle 1960'a kadar yaklaşık 3000 Dağ Yahudisi'nin Gürcistan'da yaşadığı bilinmektedir. Günümüzde sayıları hakkında net bir bilgi yok fakat Gürcü Yahudilerinin kızlarıyla evlilikler yaparak Gürcistan'a gelmiş oldukları bildirilmektedir.

Günümüzde çoğunluğu Azerbaycan'da ve Dağıstan'da yaşayan Dağ Yahudileri, Yahudi mezhepleri içinde İtikad, ibadet ve ahlaki ilkeler bağlamın da çok az farkla Sefaradlara benzemektedir. İkisinin de Rabbani Yahudilik kökenli olması benzerliğin ana sebeplerindendir.

3.1.SEFARAD YAHUDİLERİ

Sefarad Yahudileri, (İbranice סְפָרַדִּים Sfaradim, toponimi סְפָרַד Sfarad), Sefarad Yahudilerinin günlük dili, Roman dillerinin İbero-Romantik alt grubuna ait olan Ladino'dur. Yahudi Gürcücesi veya Ladino diye isimlendirilen bu dil İspanyolca'nın Kastilya lehçesine ilave edilmiş günümüzde ise unutulmaya yüz tutmuş bir dildir. İbranice'de Sefarad, İspanya demektir.¹³⁰ İspanya'nın haricinde birçok ülke ve bölgede bulunan Yahudiler bu isimle anılır.

Bugün İsrail'de, kelimenin dar anlamıyla sadece Sefaradlar değil, aynı zamanda Arap ülkeleri, Kuzey Irak, Fars, Afgan, Orta Asya, Gürcü ve Kafkas Yahudileri de Sefaradlar veya Sefarad Yahudileri olarak ifade edilmektedir. Bunun nedeni, bu Yahudilerin, Almanya'dan (Aşkenazi) farklı olan ve ondan bağımsız olarak gelişen İspanyol (Sefarad) kanonuna (otoriteleşmiş kutsal metin) göre ibadet

¹²⁹ Malayev, *Siddur, Tefillat, Azariya*, 382.

¹³⁰ İlber Ortaylı - Ahmet Almaz, *Tevrat'ın Türk evlatları: İlber Ortaylı'nın dilleri, eğitimleri ve devletle ilişkileri açısından Osmanlı Yahudileri* (İstanbul: Yakamoz,2008).

etmeleridir. Sürgün edilen Sefaradlar Akdeniz havzasının çevresine yerleşmelerine rağmen, Sefarad kanonu yeni yerleşim yerlerinin çok ötesine yayıldı.

Sefaradlar ibadetlerinde, İbranice dilinin Sefarad telaffuzunu kullanmaktadırlar. Fakat Gürcistan'daki Sefaradlar daha çok Gürcüce ve Kivruli konuşur. Sefaradların yerleştiği diğer ülkelerde yeni dil kültürleriyle birlikte dilleri Ladino asimilasyona uğramıştır. Ancak Türkiye ve Yunanistan'da onların soyundan gelenler 20. yüzyılın ortalarına kadar Ladino konuşmaya devam etti.

Sefarad Yahudileri, Yahudi-Roma savaşlarının ardından Yahudilerin zoraki göç akımlarından sonra İberya yarımadasına yerleşen oradanda Elhamra Kararnamesi ile İspanya'dan çıkarılan Yahudilere verilen isimdir. Bu olayın ardından birçok Yahudi Portekiz'e kaçmıştır. Portekiz Kralı tarafından din değiştirmeye zorlanan Yahudiler başka ülkelere göçmüşlerdir. Kuzey Afrika, Hollanda, İngiltere, İsrail ve Türkiye göçtükleri bazı ülkelerdendir.¹³¹

Sefarad Yahudilerinin, 1492 yılında Osmanlı İmparatorluğunun kendilerine yardımı ile Balkan şehirlerinde yaşamalarına izin verildi. Yahudiler tam bir din özgürlüğüne kavuştular, kenditopluluklarını örgütleyebildiler ve hatta bazıları kamu görevini üstlendiler. Olumlu siyasi ve ekonomik koşullar, Sefaradların kısa sürede kült ve okul işlerini düzene koymaya başlamalarına neden oldu. Bir İspanyol veya Portekiz bölgesinin (veya şehrinin) yerlileri, merkezleri bir sinagog ve bir okul olan özel bir topluluk oluşturdular.¹³²

1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasıyla, Türkiye ve Yunanistan'da Ladino diliyle konuşan Sefaradların çoğu İsrail'e göç ettiler. İsrail'deki diğer Yahudilerle birlikte yaşamak dilde asimilasyona sebep oldu ve Ladino dili yavaş yavaş unutuldu.

Tiflis Büyük Sinagogunun hahamı ile yaptığımız görüşmelerden edindiğimiz bilgilere göre; Sefaradların Gürcistan'a göçü ise İspanya'dan İstanbul'a gelen bir grup Sefaradın 1875'li yıllarda, Gürcistan'ın Ahıska şehrine göç etmesi ile başlamıştır. Osmanlı- Rus savaşı, SSCB dönemi, SSCB'nin dağılması ve Gürcistan'ın bağımsızlığı gibi bölgede yaşanan zorluklardan Sefarad Yahudileri de

¹³¹ Get Golden Visa, "Portuguese Citizenship for Sephardic Jews", (Erişim 03.03.2022).

¹³² "İspanya", *Brockhaus ve Efron'un Ansiklopedisi*, Ed. Yuri Kremer (St. Petersburg: St. Petersburg Yayınevi, 1908-1913).

etkilenmişlerdir. Daha sonra Ahıska'dan başkent Tiflis'e göç etmişlerdir. Tiflis'deki büyük sinagog'un bahçesinde bir koşer lokantası da işletmeleri dâhilindedir.

Sefarad Yahudilerinin Gürcistan'da genel olarak geçim kaynakları ticarettir. Sadece Sefarad Yahudilerinin değil Gürcistan'daki tüm Yahudi grupları genel olarak ticaret ile ilgilenmektedir. Kuyumculuk, müteahhitlik, lokantacılık, koşer ürünler üreten üretim haneleri vb. gibi.

Gürcistan'da ki Saferad Yahudileri ve diğer Yahudi gruplar kendi aralarında zaman zaman yardımlaşırlar. Çocukların gönderildiği okullar genel itibariyle Habad Cemaatinin okullarıdır. Ortak kullandıkları koşer lokantalar vardır. Ve yine bazı dini ritüeller için Sefaradların dışındaki cemaatlerde zaman zaman Tiflis Büyük Sinagogunu kullanmaktadırlar.

4.1.AŞKENAZ YAHUDİLERİ

"Aşkenazi" terimi, Batı Almanya'da Ren nehri boyunca ve Orta Çağ döneminden başlayarak Kuzey Fransa'da topluluklar kuran Yahudi yerleşimcileri ifade eder.¹³³ Babil'den, Kutsal Topraklardan ve Batı Akdeniz'den Avrupa'ya gelen Yahudiler geleneklerini yeni çevrelerine uyarladılar.¹³⁴

Aşkenazi Yahudilerinin geleneksel diaspora dili Yidiş'tir. Orta Çağ döneminde Fransa ve Almanya'dan başlayarak günümüze kadar gelebilmiş bir Cermen dilidir. İçerisinde Aramice, Slav dili ve İbranice unsurlarda yer almaktadır.¹³⁵ İbranice 20. yüzyılın İsrail'inde ortak bir dil olarak yeniden canlanmasına kadar, asırlar boyunca kutsal bir dil olarak kullanıldı. Aşkenazlar Avrupa toplumu içerisinde, Avrupa'nın felsefesine, edebiyatına, bilime, sanatına ve müziğine birçok önemli katkılarda bulunmuştur.¹³⁶

¹³³"Ashkenazi - People" . *Ansiklopedi Britannica*,(1998).

¹³⁴ UNESCO, "*Shum şehirleri Speyer, Worms ve Mainz*", (28.08.2022).

¹³⁵Carl Mosk, *Nationalism and Economic Development in Modern Eurasia*, (London: Routledge,2013), 143.

¹³⁶ Henry L.Feingold, *earling Witness: How America and Its Jews Responded to the Holocaust (Modern Jewish History)* (New York: Syracuse Üniversitesi Yayınları,1995), 36;Eric, Hobsbawm, *Interesting Times: A Twentieth-Century Life* (Abacus Paperback,2003), 25; "Ashkenazi", *Encyclopedia of Modern Jewish Culture*, ed. Glenda Abramson (UK: Routledge, 2004), 20;*The Oxford History of Modern Europe*, ed. T.C.W. Blanning (Oxford University Press, 2000), 147-148.

Orta Çağ döneminin sonlarına doğru yaşanan dini zulümler sebebiyle, Aşkenaz nüfusu peyder pey bir şekilde Doğuya doğru göçtüler.¹³⁷ Polonya-Litvanya ve günümüz Belarus'un bazı bölgelerine doğru kaydılar. Ayrıca göç edilen bir diğer bölgeler Ukrayna, Estonya, Litvanya, Letonya, Moldova, Slovakya, Polonya ve Rusya oldu.¹³⁸

18. ve 19. Yüzyıllarda entelektüel ve kültürel bir yapının oluştuğu şehir merkezlerine, Haskala'nın ve kurtuluş mücadelesinin de etkisiyle, Alman topraklarında kalan veya bu topraklara geri dönen Yahudiler kültürel yönden yeni bir yönelim oluşturdular. Yavaş yavaş Yidiş kullanımını bırakarak Almanca'yı benimsemeye başlayan Yahudiler, dini yaşamlarını ve kültürel kimliklerini de yeniden biçimlendirmeye başladılar.

İkinci Dünya Savaşı'nın Holokost'u Aşkenaz Yahudilerinin nüfusunda çok büyük bir düşüş yaşanmasına sebep oldu. Holokost neredeyse her Yahudi ailesini etkiledi.¹³⁹ 11. asırda Dünyadaki toplam Yahudi nüfusunun yaklaşık yüzde üçünü oluşturduğu tahmin edilen Aşkenaz Yahudilerinin, 1930'da ise bu sayıyı zirveye taşıyarak Dünya Yahudi Nüfusunun % 92'sini oluşturduğu tahmin ediliyor.¹⁴⁰ Holokost'tan önce Dünya'da Yahudi nüfusu 16.7 milyondur.¹⁴¹ Aşkenaz Yahudilerinin günümüzdeki nüfusu ise 10 milyon ile 11,2 milyon arasındadır.¹⁴² Sergio Della Pergola, Sefarad ve Mizrahi Yahudilerinin toplam nüfusu hakkında yaptığı hesaplamasında, Aşkenaz Yahudilerinin dünya çapındaki Yahudilerin %65-70'ini oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁴³ Diğer tahminlere göre,

¹³⁷ Ben-Sasson, Chaim Hillel, "Germany." *Encyclopedia of Judaism*, 7 (Detroit: The Macmillan Reference, 2007), 518–46.

¹³⁸ Benjamin Harşav, *Meaning of Yiddish* (Stanford: Stanford Üniversitesi Yayınları, 1999), 6.

¹³⁹ Yaacov Ro'i, "Soviet Jewry from Identification to Identity", *Contemporary Jewries: Convergence and Divergence*, ed. Eliezer Ben Rafael, Yosef Gorni, Yaacov Ro'i, (Brill, 2003), 186; "Languages of the Diaspora", *Encyclopedia of The Jewish Diaspora Origins, Experiences, and Culture*, ed. M. Avrum Ehrlich, Cilt 1, (ABC-CLIO, 2008), 193.

¹⁴⁰ Jose Brunner, *Demographie - Demokratie - Geschichte, Deutschland Und Israel*, (Tel- Aviv: Hg im Auftrag des Minerva Instituts für deutsche Geschichte, 2007), XXXV/19.

¹⁴¹ "Dünyanın Yahudi Nüfusu ". *Yahudi Sanal Kütüphanesi, Amerikan Yahudi Yıl Kitabı, Amerikan Yahudi Komitesi*. 2010.

¹⁴² *The Gazette (Johns Hopkins Üniversitesi Gazetesi)*, Aşkenaz Yahudilerinde tanımlanan kolorektal kanser için ilk genetik mutasyon, (22 Ocak 2009).

¹⁴³ Sergio Della Pergola "İsrail ve Ülkelerde " Sefarad ve Doğulu" Yahudiler: Göç, Sosyal Değişim ve Kimlik" Ed. Peter Y. Medding. Sefarad Yahudileri ve Mizrahi Yahudileri, **X11/3-42**. Oxford Üniversitesi Yayınları. 2008. ISBN: 978-0199712502.

Aşkenaz Yahudileri Dünya genelinde Yahudi nüfusun yaklaşık olarak %75'ini oluşturmaktadır.¹⁴⁴

4.1.1. Gelenekler ve Yasalar

Aşkenaz Yahudileri ile Sefarad Yahudilerinin özellikle töre konularında uygulamaları farklı olabilir. Uygulamada iyi bilinen farklılıklar şunlardır:

- Hamursuz (pesah): Bu Bayramda Aşkenazlar geleneksel olarak baklagil, pirinç, tahıl ve darı gibi yiyecekleri tüketmekten uzak dururlar.
- Sefarad Yahudileri balık ve süt ürünlerini karıştırıp yemekten imtina ederler fakat Aşkenazlar bu yiyecekleri karışık tüketirler.
- Aşkenazlar, evli ve dul kadınlar için peruğun saçını örtmek için kullanılan eşarbin yerine kullanılabileceğini söylerler.
- Et için *kaşrut* söz konusu olduğunda, -Sefarad Yahudilerinin daha katı gereksinimleri vardır- bu seviye genellikle *Beth Yosef* olarak adlandırılır. Aşkenaz Yahudileri tarafından koşer olarak kabul edilen et ürünleri bu nedenle Sefarad Yahudileri tarafından reddedilebilir. Kesimin Koşere uygun olması için, oldukça meşakkatli gereklilikler vardır. Sefarad Yahudileri bir hayvanın arka kısımlarına siyatik sinirin uygun bir şekilde Halakhice alınmasından sonra izin verirken, birçok Aşkenaz Yahudisi buna izin vermez. Bu durum, yasaların farklı yorumlarından kaynaklanıyor. Bu sebeple koşer kesim yapan kasaplar, helal haram durumuna uygun olarak siyatik sinirini profesyonelce çıkaracak bir yöntem bulamadıkları için, hayvanın arka kısımlarını ayırıp buraları koşer olmayan et olarak satmayı ekonomik açıdan uygun görmüşlerdir.
- Aşkenazi Yahudilerinde doğan çocukla ölmüş aile bireylerinin isimlerinden konulabilir. Fakat Sefaradlarda ise yaşayan aile bireylerinin, örneğin babaanne, anneanne, dede vs isimlerinden de çocuğa isim verilebilir. Bu genel olarak güvenilir kuralın dikkate değer bir istisnasıdır.
- İbadet esnasında giyilen Aşkenazi tefillinin, Sefarad tefilininin bir takım farklı yanları vardır. Geleneklere göre Aşkenaz ritüellerinde, tefilin vücuttan

¹⁴⁴“Ashkenazi” *Genetik Tarama Araştırmasına Odaklanmak*, ed. Sandra R. Pupecki (New York: Nova Science Pub Inc, 2006), 58.

uzağa değil, vücuda doğru sarılır ve ayakta durarak tefilini yaparlar. Diğer Yahudi gruplar ise bunu oturarak yapmaktadırlar.

- Aşkenazların konuştuğu İbranice, diğer Yahudi grupların konuştuğu İbraniceden bazı harflerdeki seslerin telaffuzu ile ayrıştırılmaktadır. İbranice tav harfinin bazı İbranice sözcüklerde (tarihsel olarak, iki katına çıkmamış ses sonrası bağlamında) /t/ veya /θ/ sesi olarak değil, /s/ olarak telaffuz edilmesidir.
- Aşkenazi İbranice'de talis denilen dua şalı tallit, Aşkenaz erkekler tarafından genellikle evlendikten sonra kullanılır, ancak Batı Avrupa Aşkenaz erkekleri onu Bar Mitzvah'ta giyer. Sefarad veya Mizrahi Yahudiliğinde ise, tallit çocuk yaştan itibaren kullanılmaya başlanır.¹⁴⁵

Aşkenaz Yahudilerinin Gürcistan'daki varlığı 1800'lü yıllara dayanmaktadır. Gürcistan Rus Çarlık idaresine girdikten sonra Çar, Aşkenaz Yahudilerinin 1804'de Kafkasya'ya göç etmesine izin vermiştir. 1830'da Gürcistan'da sürekli olarak ikamet eden birkaç yüz Aşkenaz Yahudisi bulunmaktaydı. Rusya'dan göçüp gelen Aşkenaz Yahudilerinin bu ülkeye yerleştirildikten sonra Yahudi nüfusu artmıştır. Rusya'da yapılan genel sayıma göre 1897'de Gürcistan'da 18.574 Yahudi'nin 12.540'ını Aşkenazlar oluşturmaktaydı. Gürcü Yahudileri (Ebraililer) genel olarak Kutais'de yaşarken, Aşkenazlar genellikle Tiflis ve Batum'da yaşamaktaydılar.¹⁴⁶

5.1.HABAD YAHUDİLERİ

Habad-Lubaviç genel itibari ile bir felsefeye sahip bir harekettir, organize bir cemaattir. Kelime anlamı olarak Habad (חב"ד), aslında bilgeliği ifade eden üç kelimenin İbranice bir kısaltmasıdır. Buna göre: *Chochmah* (חכמה) bilgelik için H (ח); *Binah* (בינה) anlama için B (ב); Da'at (דעת) bilgi için D (ד) harfleri kullanılmıştır. Hareketin adı Rusya'daki bir kasabadan gelir. Kasabanın adı Lubaviç'tir ve burası, 18. Yüzyıldan başlayarak yaklaşık bir asır boyunca hareketin merkezi olmuştur. Şehrin ismi Rusça'da "kardeşçe sevginin kenti" anlamına gelir. Cemaatin içerisindeki bireyler, hareketin her Yahudiye ulaştırmaya çalıştıkları ortak mesajı, "Her Yahudi için sevgi" şeklinde ifade ederler.¹⁴⁷

¹⁴⁵Besalel, "Tallit", 3/693.

¹⁴⁶ Farzaliyev, "İstoriçeskiy Oçerk", 175.

¹⁴⁷ Chaviva Gordon-Bennett, "Chabad-Lubavitch Yahudiliği 101", *eferrit*, (Erişim 03.07.2021).

Hareketin taraftarları Lubavitcher ve Habadnik gibi çeşitli terimlerle isimlendirilirler.¹⁴⁸ Hareketin, Yahudi din felsefesi, Tora'nın insan üzerindeki en manevi hallerini anlamayı yaratıcının insana karşı anlayışını ve tanınmasını, her bireyin yaratılış rolümü ve amacının ne olduğunu ve her bir yaratığın önemini ve eşsiz misyonunu öğretmek için uğraşır.¹⁴⁹ Bu felsefe, bir insanın kendindeki her halini ve bilgeliğini, kavrama, anlama ve öğrendikleriyle kendini iyileştirme, düzeltme ve yönetme yolunda kişiye kapı açar.¹⁵⁰

Habad Yahudi Cemaati, farklı ülkelerde değişik sosyal zeminlerde yüzlerce yıllık bir kültüre dayanarak oluşmuş, içerisinden çıkmış olduğu Hasidik gruplar ile sosyolojik, teolojik ve ideoloji gibi alanlarda birtakım farklılıkları olmakla birlikte, Gürcistan'da bulunduğu süreç içerisinde ABD merkezli Habad faaliyetlerini Kafkasya kültürü ile harmanlayarak Gürcistan'daki varlıklarını belli bir temele oturtmuşlardır.

Yahudilerin tarih boyunca yaşadıkları sürgün ve zorlu hayat şartları onlar arasında Mesih bekleme arzularını daha da artırmıştır. Özellikle Yahudilerin İspanya'dan sürgün edilişi, Mesih'in geleceği fikrine daha çok sarılmalarına sebep olmuştur. Bu beklenti, Hasidizm'in belirleyici dinamik unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, Hasidilerin dinî şuurlarını ve yaşantılarını etkilediği gibi yaşadığımız çağdaş dünyadaki duruşlarında bir görüş üzerine sistemleştirir.¹⁵¹

Hasidizm, mistisizm kökenli bir harekettir. Hasidizm'in bu gizemli ideolojik yapısı, Kabalistik düşünceden meydana gelmiştir. Kabalistik fikir yapısı Hasidizmle içselleşmiş bir terminolojidir. Bu terminoloji tebaasının anlayabileceği ve hayata geçirebileceği bir hale getirilmiştir. Hasidizm'in din anlayışına kattığı yenilik, şahsi değerlerin ve insanın varoluşunu tanımlama çabasıyla ilgilidir. Hasidizm içerisinde ki ibadetler daha sonra genel olarak, şahsi ahlaki değerler haline gelmiştir.¹⁵²

¹⁴⁸ Chaviva Gordon-Bennett, "Chabad-Lubavitch Yahudiliği 101".

¹⁴⁹ Apologetics Press, "Kanon ve Kanonik olmayan yazılar", Erişim 05.07.2021.

¹⁵⁰ Chaviva Gordon-Bennett, "Chabad-Lubavitch Yahudiliği 101", eferit, (Erişim 21.01.2022).

¹⁵¹ Hatice Gültekin-Arslan, "Mistik Bir Hareket Olarak Hasidizm'in Doğuşu Üzerine", *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-IV*, ed. Ümit Güneş, (İstanbul: Star Ajans Matbaacılık, 2013), 908.

¹⁵² Gershom Scholem, *Yahudi Tasavvufunda Başlıca Eğilimler*, (New York: Schocken; Reissue edition, 1995), 343- 344.

Ettinger'a göre, R. ShneurZalman, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Rusya'nın Lubaviç kasabasında bugüne kadar çok sayıda müntesibi bulunan Habad-LubaviçHasidizmini bir Hasidik ekol olarak geliştirene kadar.¹⁵³ İsrail Ben Eliezer önderliğindeki Hasidizm cemaati Yahudilik'in diğer mezhepleri üzerindeki etkileri yanında, siyaset, sanat, eğitim, iş dünyası, ideolojik akımlar gibi pek çok alanda tesirini hissettirmiştir.

5.1.1. Habad Yahudiliğinin Doğuşu

HabadYahudiği, İsrail ben Eliezertarafından kurulan Hasidizm içerisinde, Rabbi ShneurZalman önderliğinde ortaya çıkan bir harekettir. Hasidizm'in kurucusu olanİsrail ben Eliezer (1700-1760), Podolya ve Volhinya sınırında bulunan Okop beldesinde doğmuştur.¹⁵⁴ Fakir bir ailede, Yahudi cemaati gözetiminde, annesiz ve babasız bir şekilde büyüyen Eliezer, bulunduğu dönemin geleneksel Tora eğitimini almak için heder'e (okul) gönderilmiştir. Ancak Onun, bütün gün ormanda tekbaşına inzivaya çekildiği rivayet edilmiştir. Yıllar sonra bu günlerden müritlerinebahsederken, doğanın güzellikleri arasında kendisini okuldan daha çok Tanrı'nın huzurunda hissettiğini söylemiştir.¹⁵⁵

İsrail ben Eliezer'in öğretileri ve bakış açısı halk üzerinde önemli tesir uyandırmakla birlikte, Talmud bilginlerini ve sözü geçen maggidleri de ("gezgin vaiz") çok etkiler (Rubinstein, t. y, 8, 394). Bu yeni hareket çok farklı bir Yahudi topluluğu olarakHasidizm adını alır.1760 yılında ölen İsrail ben Eliezer arkasında kendine has özellikleri olan bir hareket bırakır.¹⁵⁶

İsrail ben Eliezer, 18. yüzyılda sıradan insanları dine yeniden bağlayarak Doğu Avrupa'daki Yahudiliğe yeni bir enerji vermiştir. Eliezer için, Tanrı'yı saf bir kalp, büyük bir akıldan daha memnun ederdi. Tüm Yahudilerin, Yahudi edebiyatının ve yasasının gövdesi olan Tevrat'ı incelemek yerine, bir kişinin günlük yaşamı boyunca

¹⁵³ Shmuel Ettinger, *Doğu Avrupa Yahudiliğinde İç Mücadele*. Ed. H. H. Ben Sasson, A history of the Jewish People'da. (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press,1997), 771-772.

¹⁵⁴ H.M. Robinowicz, *Hasidizm Dünyası*. (Londra: Vallentine,1970), 31.

¹⁵⁵ Daniel Jeremy Silver - Bernard Martin, *A History of Judaism: From Abraham to Maimonides*, (USA: Basic Books, 1974), 172.

¹⁵⁶ Shmuel Ettinger, *Hasidik hareket-gerçeklik ve idealler*. Ed. G. D. Hundert, *Essentialpapers on Hasidism: Originstopresent*. (New York: New York University Press, 1991), 228.

sürekli olarak Tanrı'ya odaklanarak, O'na daha yakın hale gelebileceğini öğretmeye çalışmıştır. *"Tanrısallığın özünün sıkışmadığı ve saklanmadığı hiçbir eylem, söz ya da düşünce yoktur. O halde akıl gözüyle bakıp gördüğünüzde her şeyin içinde onlara hayat veren ilahi güçten başka bir şey görmeyeceksiniz, her an varlık ve varoluş."* sözleriyle bu düşüncesini dile getirmiştir.¹⁵⁷

Eliezer'in bu fikir yapısının bir ekole dönüşmesinin sebepleri arasında, Yahudilerin iç bozulmaları ve 18. yüzyılın başlarından itibaren Polonya'da yaşayan Yahudilerin ekonomik ve sosyal durumlarının acınacak kadar kötü hal alması gösterilmektedir. Zira bu dönem, Katolik Kilisesi'nin tahrikleri sebebiyle oluşan dini düşmanlıklar, pogromlar,¹⁵⁸ ağır vergi yükleri gibisebeplerden dolayı Yahudilerin yok olma tehlikesi yaşadığı bir dönemdir.¹⁵⁹ Hasidik hareketin oraya çıkışı, Polonya'nın yaşadığı iç karışıklıklar sebebi ile dağılmasürecine girdiği ve Doğu Avrupa'daki Yahudilerin kendi iç meseleleri nedeniyle, Yahudi Dünyasında ayrılıklara sebep olduğu bir döneme rastlamıştır.¹⁶⁰

Bu olaylar ile birlikte eş zamanlı olarak Avrupa'da ortaya çıkan Yahudi aydınlanma hareketi olan Haskala ile doğan bu yenilikçi fikir yapısı, Yahudilerin dini hayatını etkilemiştir. Rabbâni Yahudiliğin yüzlerce yıldır uyguladığı dindarlık biçimi sarsılmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu süreçte reformistlerin dindarlık anlayışından farklı, kendine özgü yeni bir dindarlık anlayışı ortaya çıkması ve gelişmesi Hasidizm'in temellerini oluşturmuştur.¹⁶¹

Hasidizm'in ortaya çıktığı dönemde, halkın içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, siyasi ve dini koşulların etkisi üzerinde durulmaktadır. Zira Hasidizm, halkın bu durumlara verdiği tepkinin desteği ile ortaya çıkan bir hareket olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte bu hareketin Orta Çağ Felsefesi ile 13. yüzyıl Kabalist literatürü ve Maharal'ın (1525-1609) mistisizmle ilgili yazıları gibi o dönemdeki

¹⁵⁷ Encyclopedia, "Ben Eliezer, İsrail" (Erişim 03.04.2022).

¹⁵⁸ Pogrom: "Doğu Avrupa'da, Polonya ve Çarlık Rusyası'nda 19. yüzyılın sonlarından itibaren Yahudilere yönelik gerçekleştirilen toplu şiddet eylemlerine verilen genel isimdir. Rusya'da özellikle 1881-1883 döneminde, Çar III. Alexandre'in çıkarttığı Yahudi sorununun çözümüne ilişkin Mayıs Kanunları Yahudi düşmanlığını körüklemiş ve ülkedeki sosyal, ekonomik sıkıntıların yol açtığı işsizlik ve fakirlik, Rusya'daki Yahudi Burjuvazisini hedef alan şiddet eylemlerine dönüştürmüştür" (Gartner, *Modern Zamanlarda Yahudilerin Tarihi*, 238-248; Rabinowicz, *Hasidizm Dünyası*, 76).

¹⁵⁹ Louis I. Newman, *Hasidik Antoloji: Hasidim Masalları ve Öğretisi*. (New York: Schocken Books Inc, 1963), XIII.

¹⁶⁰ Gültekin, *Hasidizm'in Doğuşu*, 895.

¹⁶¹ Araz, "Tarihten Günümüze Hasidik Yahudiler", 125.

Yahudi dini metinlerin yeni bir düzenlemesi ve yorumlanması, daha önceki farklı mistisizm yaklaşımların bir karması olduğu gibi iddialar da bulunmaktadır.¹⁶² Hasidizm felsefesi, M.Ö. I. Yüzyıla kadar uzanan, sosyal bir örgütlenme anlamında incelendiğinde, çağının psikolojik halini yansıtmakla birlikte otantik bir Yahudi yaşama modeli sunan, 18. Yüzyılda doğuAvrupa’da doğmuş ve modern zamanlarda da etkisini çok güçlü bir şekilde hissettiren mistik bir Yahudi ekolü/mezhebidir.¹⁶³

Eliezer, kitlelerin ruhsal ihtiyaçlarına hitap etmiş, müntesiplerine gerçek dinin Talmud bilginliği değil, samimi bir sevgi ile Tanrıyla bağ kurmak ve duanın gücüne inanmak olduğunu söylemiştir. Ona göre, “Tanrının sevgisiyle dolmuş dürüst bir insanın kalbinden gelen dua, Tanrı huzurunda Rabbani Talmudcu yorumlardan daha makbuldür.”¹⁶⁴ Eliezer’e göre, basit ve samimi bir dinsel bağlılık, Tanrı’ya giden gerçek yoldur. Bu, entelektüellerin yanı sıra eğitimsizlerin de Tanrı’yı ve kurtuluşu ya da günahların bağışlanmasını deneyimleyebilecekleri anlamına gelir. Bu düşüncesi Ona Orta ve Doğu Avrupa’da büyük bir takipçi kazandırmış ve Ben Eliezer, dönemin en etkili ruhani liderlerinden biri olmuştur. Ayrıca birçok masal ve efsaneye konu olması hayatının gerçeklerini kurgudan ayırmayı zorlaştırmıştır.

Hasidizm hareketi, geleneksel Yahudilik hayatının ana unsurları olan Kutsal Kitap ve Talmud çalışmaları ya da Yahudi hukuku “halaha”ların çizdiği perspektifte bir yaşam sürmenin ve yüzlerce yıl uygulanmaya çalışılan geleneksel dini törenlerin alternatifi bir anlayışla şekillenmiştir. Bu hareket, “saddik” ya da “rebbe” denilen karizmatik bir lider, raks, dinicoşku, sevgi, iman ve dini hikâye anlatımı gibi kendine özgü yeni önceliklerin dini hayatın odağında yer aldığı gizemli bir anlayış ortaya koymuştur. Ritüellere ve geleneksel Yahudi dindarlığına yaklaşımı ve söylemleri, Protestanlığın Hristiyanlık içerisindeki rolünü hatırlatmıştır.¹⁶⁵ Zira zamanla tek bir merkeze bağlı olmaktan çıkarak, genç Rebbelerin liderliğinde çeşitli merkezlere bölünmüş, liderliğin müritler arasında değiştiği, Sadikliğe dönüşerek yozlaştığı bir

¹⁶² Moshe Idel, *Hasidism: Between Ecstasy and Magic* (Suny Series in Judaica: Hermeneutics, Mysticism, and Religion), (New York, Suny Press, 1995), 9-18; Rosenthal - Dubnow, *Yahudi Ansiklopedisi*, New York ve Londra, 1904), 6/252; Ebru Metli, Hasidizm’in Yahudi ve Öteki Anlayış, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2-3.

¹⁶³ Kürşat Demirci, “Doğu Avrupa Yahudiliği: Hasidizm”, *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, 16. (Aralık 2015), 119.

¹⁶⁴ Rosenthal, “Yahudi Ansiklopedisi”, 6/252.

¹⁶⁵ Rosenthal, “Yahudi Ansiklopedisi”, 6/252-253.

dönemde, Kuzeyde yaşayan Hasidilerin önderi Lyadili Rabbi Shneur Zalman (1745-1813) tarafından, “Rasyonel Hasidizm” veya “Habad” adı verilen yeni bir hareket geliştirilmiştir.¹⁶⁶ Beyaz Rusya’da Lubaviç isimli kasabada XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan bir Hasidi hareketi olan Habad hareketi, Napolyon’un istilasıyla I. Dünya Savaşı’na kadar Beyaz Rusya’da var olmakla birlikte,¹⁶⁷ Litvanya ve Beyaz Rusya’daki yapılanma Ukrayna ve Galiçya’daki Hasidilerden daha değişik bir yol çizmiştir.¹⁶⁸

Bu hareketin amacı Hasidik yaşantıda akılcılığı ve Talmud bilgisini ön plana çıkarmaktır. Zalman, Tanya isimli kitabında olduğu gibi, vaazlarında da körü körüne inanmak yerine akli savunmaktadır. Ona göre, Sadıkların konumu daha mütevazı olmalıdır. Zalman’ın kurduğu sistemde “Sadık, mucizevi bir rol yerine bir öğretmen” konumundadır.¹⁶⁹

Joseph Weiss, Habad Hasidizmi ile alakalı çalışmasında Habad’ı, “Akıl mı önce gelir iman mı?” diyerek, akıl ve iman tartışmaları açısından, aklın imandan öncelikli olduğunu savunan bir felsefi akım olarak tanımlamanın mümkün olduğunu söylemektedir.

Rabbi Shneur Zalman’ın oluşturduğu Hasidizm ile İsrail Ben Eliezer döneminde geri planda bırakılan Tora çalışmaları, yeniden dini hayatın öncelikleri arasında yerini almıştır. Sadıklar da bu yeni gelişmelere sahip çıkmıştır. Shneur Zalman, Tanya isimli ünlü eserinde, “Tora çalışmanın, diğer bütün emirleri yerine getirmekle eşdeğer bir faaliyet olduğunu, sadece emirleri uygulamanın ‘mısırsı saran dış kabukları’ gibi, Tora çalışmasının ise hem mısırın kendisi, hem de onun kabukları gibi olduğunu söylemiştir. Tora çalıştıkça, insan beyni Tora ile kuşatılmış olacaktır” diyerek Tora çalışmalarının yararına ve önemine vurgu yapmıştır.¹⁷⁰

Günümüzde etkileri süren Hasidi gruplar arasında Bobora, Gur, Lubaviç (Habad), Şatmar bulunuyor.¹⁷¹ Habad, Gur, Breslov ve Şatmar cemaatleri İsrail

¹⁶⁶ Rosenthal, “Yahudi Ansiklopedisi”, 254.

¹⁶⁷ Jerome R. Mintz, *Hasidik İnsanlar Yeni Dünyada Bir Yer* (London: Harvard Üniversitesi Basım, 1998), 43.

¹⁶⁸ Rosenthal, “Yahudi Ansiklopedisi”, 252.

¹⁶⁹ Rosenthal, “Yahudi Ansiklopedisi”, 254.

¹⁷⁰ Raphael Patai, *Yahudi Zihni*, (New York, Wayne Eyalet Üniversitesi Yayınları, 1996), 220.

¹⁷¹ Yusuf Besalel, “Yahudilik de Akımlar”, *Şalom* (11 Şubat 2021).

siyasetinde ve toplum üzerinde çok etkilidirler. Ayrıca Habad, zamanımızın Kabalistik öğretilerinin yayılmasında da önemli ve etkili hareketlerden biridir.¹⁷²

Habad hareketi içerisindeki görevlerin dağılımı bütünüyle Rabbinin şahsi insiyatifine dayanmaktadır. Habad cemaatinin yönetim merkezi New York'ta bulunmaktadır. Dünyanın birçok yerinde oluşturdukları Habad Evlerinin yayılması ile birlikte, Mesihçi kurtuluş anlayışını tüm Yahudilere anlatarak hedeflerine ulaşmak için çalışmaktadırlar. Genç Habad Örgütü, hareketin İsrail'deki Kfar Habad yerleşimindeki çalışmalarını sürdürmektedir. Habadevlerinin başına atanan yöneticiler misyonerlik faaliyetlerini tüm Dünya'da sürdürmektedir. Hareket gittiği bölgelerde öncelikle Habad Evleri şeklinde örgütlenmektedir. İsteyen her Yahudi, dini ve geleneği ile alakalı her türlü bilgiyi bu merkezlerden öğrenebilir. Buralar kamuya açıktır. Habad Evlerinde bulunan yöneticiler özellikle evli olan erkeklerden seçilmekte ve bu erkeklerin eşleri de bayanlar arasında Habad görevlisi olarak misyon doğrultusunda aktiviteler yapmaktadır.¹⁷³

Habad-Lubavitch Yahudi topluluk merkezleri (Habad Evleri) ve sinagogları Dünya'nın dört bir yanında 100'den fazla ülkede ve 50 eyalette müntesiplerine hizmet vermektedir.¹⁷⁴

5.1.2. Gürcistan'daki Habad Yahudileri

SSCB döneminde yönetim, 30.000 Yahudi'nin İsrail ve farklı Batı ülkelerine göçmesine müsaade etmiştir. Gürcistan'da bulunan Musevi nüfusun sayısı daha sonra ciddi şekilde azalmaya başlar. 1979 yılında 28.300 olan bu sayım, 1989 yılında 24,800'e düşmüştür.¹⁷⁵

Sovyetler dağıldıktan sonra Michail Gorbechev'in başkanlığı döneminde, Gürcistan 1991 yılında bağımsızlığını ilan eder ve Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi bir ülke olur. Bu yeni dönemde, Gürcistan Başkanı Edward Shevardnadze bir bildiri yayımlar. Bildiride Yahudi Cemaatinin dini hak ve özgürlüklerini güvence

¹⁷² Rachel Elier, *The Paradoxical Ascent to God: The Kabbalistic Theosophy of Habad Hasidism*, (Albany: State University of New York Press, 1992).

¹⁷³ Menachem Friedman, *Habad as a Fundamentalism: From Local Particularism To Universal Jewish Mission*, Ed. Martin E. Marty and R. Scott Appleby, (Chicago And London: The University of Chicago Press, 1994), 348-349.

¹⁷⁴ Chabad, "Georgia" (Erişim 02.05.2021).

¹⁷⁵ Marsel Russo, "Ateş Hattında Bir Toplum: Gürcistan Yahudileri." *Şalom*, (30.06.2022).

altına alındığını söyler. Bu bildiriden sonra Yahudilerin yaşamı her mecrada süratle gelişmeye başlar.¹⁷⁶

31 Ocak 2001’ de Gürcistan’da yaşayan Hristiyanlar ve Yahudiler arasında toplumiçi birliği anlaşması imzalanır. Bu anlaşmada iki Cemaat arasında anlaşmayı güçlendirmek için saygı ve desteğin ön plana çıktığı görülür. 2002’de Ortodoks Hristiyanlık devletin resmi dini olarak kabul edilirken, Yahudi Cemaati azınlık olarak kabul edilir. Şevardnadze döneminde olduğu gibi, sonraki dönemlerde de siyasiler Yahudi topluluğuna desteklerini devam ettirir.¹⁷⁷

Gürcistan’da Yahudiler için ortaya çıkan bu refah ortamı yayılmacı bir yol izleyen HabadYahudilerinin de bu topraklardaki varoluş sürecini hızlandırır. 2005’de Gürcistan’da Seferad, Aşkenaz, Dağ Yahudileri ve Mizrahilerden oluşan Yahudi cemaatine Habad topluluğu da dâhil olmuştur. 2018’de Hasidizm için yapılan tahmini demografik yapıda, Habad topluluğuHasidik nüfusunun %13’ünü yani 16.000-17.000 haneyle yaklaşık 90.000-95.000 kişiyi kapsamaktadır.¹⁷⁸Bu durum Gürcistan Yahudilerinin kendi içlerinde bir değişim ve dönüşüme de sebep olmuştur. Habad elçileri Haham Meir ve TzippyKozlovsky’nin yanı sıra Haham Ben Zion ve Rachel gibi diğer elçiler de Gürcistan’a taşınarak, her yaşa uygun bir eğitim programı aracılığıyla Yahudi yaşamının topluluk içerisinde tüm yönleriyle yaşanılır kılınması için çalışmaktadırlar.

1951’de Haham Menachem Mendel Schneerson, yedinci HabadRabbisi olarak resmen kabul edildi. Schneerson’un önderliğinde Habad hareketi Yahudi cemaatleri içerisindeki en işlevsel ve yaygın Yahudi topluluklarından biri oldu. Ölümünden sonra yerine bir daha Rabbi seçilmeyen Schneerson önderliği altında Habad hareketi, tüm Dünyada dini ve insani ihtiyaçları gidermeyi kendisine görev edinen büyük bir sosyal yardım ağı kurdular. Habad kurumu, İsrail oğullarından olduğu halde ateist olan ve kan bağı bulunan Yahudilere de erişim hizmetinin yanı sıra her türlü insani yardım ve dinsel, kültürel ve eğitimsel faaliyetler sunmaktadır. Kendi kabuğuna çekilen ve kendini dış dünyadan soyutlayan birçok ultra-Ortodoks ekollerin tersine,

¹⁷⁶ Russo, “Ateş Hattında Bir Toplum: Gürcistan Yahudileri.

¹⁷⁷ Russo, “Ateş Hattında Bir Toplum: Gürcistan Yahudileri. (12.12.2021)

¹⁷⁸ Marcin Wodzinski, *Tarihsel Hasidizm Atlası*, (New Jersey: Princeton University Press, 2018), 192-196.

Habad hareketi, bütün Dünya’da icraatlar yaparak seküler Yahudilerde hitap etmektedir. Bu sebeptir ki Habad hareketi içerisinde eğitim, yardımlaşma, ötekileştirmeme politikası cemaatin temel prensipleri arasındadır.¹⁷⁹

Dünyadaki tüm Habad merkezleri gibi Gürcistan’da da Tiflis’ de kurulan anaokulu, ilkokul, ortaokul ve lise gibi eğitim kurumları, hareketin eğitime verdiği önemi göstermektedir. Batum’da da bir Habad evi bulunan cemaatin eğitim konusunda geniş çaplı faaliyetler yaptığı yer, Tiflis’deki Habad evi merkezidir. Gençler için ve cemaatin kendi aralarındaki bağı kuvvetlendirmek adına düzenlenen programlar, kız ve erkek çocukları için ayrı ayrı yapılan yaz kampları, Tevrat dersleri ve ayrıca her yıl Gürcistan’a gelen binlerce turiste yardım etmek için yapılan çalışmalarda Habad elçilerinin planları dâhilindedir.

Gürcistan’daki Habad Yahudilerinin günümüzdeki durumları hakkında araştırma yapmak için Gürcistan’da bulunduğum süre içerisinde edindiğim bilgiler neticesinde Habad Topluluğunun Gürcistan’da çok sistemli bir şekilde çalıştığı görülmektedir. Açılan OrAvner Habad merkezi gündüz okulu, yuva, yurt, bilim departmanı ve kütüphane vb. hizmetleri sunmak amacıyla kurulmuş eğitim merkezidir. Gürcistan’da eğitim dışında hayatın her alanında Habad yapılanmalarını görmek mümkündür. Habadevi, yetişkineğitimi, okul sonrası programlar, Bar/Bat mitzvah, mezuzah ve tefillinkontrolü, sünnet, hapishaneziyareti, evlilik hazırlığı, cenazehizmetleri, gıda paketi dağıtımı, insani yardım, mezuzah kredisi/hizmeti, Şabat/tatil konukseverliği ve bire bir çalışmalar bunlardan bazılarıdır.

5.1.3. Habad Evi

Habad Cemaati Dünya üzerinde farklı ülkelerde bir Habad Cemaati merkezi kurarken Yahudilikteki mabed anlayışından farklı olarak Sinagog yerine Habad Evi adını verdikleri merkezler inşa etmektedirler.

Hasidi topluluklar, yönetimdeki rebbelerin önderliğinde, hoyf¹⁸⁰ şeklinde yapılandırma çalışmaları yapmışlardır. Sadik’in eğitim verdiği yer, Sadikin evi, bet ha midraş, bir yeşiva ve bir mikveden oluşmaktadır.¹⁸¹

¹⁷⁹ Archive, “Chabad” (Erişim 02 Mart 2022).

Bir Habad evi bir tür Yahudi cemaat merkezidir. Bu ev öncelikli olarak hem eğitim hem de gözlem amaçlarına hizmet etmektedir.¹⁸²Gözlemci olmayan kişinin, Yahudi uygulamaları konusundaki bilgisizliği ile orada tanıştıkları bazı insanların ileri bilgisi arasındaki herhangi bir zıtlıktan korkmayacağı bir atmosfer sağlamak için çaba göstermektedirler.

5.1.4. Or Avner Habad Merkezi (Eğitim Merkezi/Okul)

Gürcistan'ın başkenti Tiflis'de bulunan Yahudi Okulu "OrAvner", 18 yıldır faaliyet gösteriyor. Gürcistan'ında içinde olduğu eski Sovyetler Birliği ülkelerinde Yahudi eğitimine duyulan kritik ihtiyaç göz ardı edilmeyip, Yahudi anaokulları, ilkokulları, liseler ve üniversiteler dâhil olmak üzere 124 eğitim kurumu ve toplamda 7.000'den fazla öğrenci kaydıyla Habad Yahudi cemaati birçok ülkede eğitim vermektedir. Okul sistematik olarak, kendi inançlarını, geleneklerini ve kültürünü korurken, Gürcistan'daki Yahudi diasporasının Gürcü toplumu ile etnik bir azınlığa entegrasyonunu teşvik etmektedir. Okul öğrenci merkezli öğrenme ve yenilikçi eğitimin teşviki yoluyla rekabetçi gençleri beslemeyi amaçlamaktadır. Öğretim sürecinde modern, yenilikçi, elektronik kaynakların kullanımına ve öğrenci merkezli öğretim metodolojisine odaklanmış bir şekilde eğitim verilmektedir.

Or Avner, erken çocukluk gelişimi ve eğitiminde Yahudi değerleri ve geleneğini anaokullarına aktarmak için çalışmaktadır. Tam eğitimli ve kendini işine adanmış bir personel, bakımları altındaki her çocuğun eğitim ve gelişim ihtiyaçlarını karşılarken, optimal öğrenme, sosyal ve duygusal gelişimi sağlamak için yenilikçi ve modern öğretim teknikleri ve materyalleri kullanılmaktadır. Anaokullarındaki hedef kitle 3-7 yaş arası Yahudi çocuklardır.

Or Avner ilköğretim ve lisenin yönetim kadrosu; kurucu isim, müdür, akademik müdür ve yönetim kadrosu olmak üzere 4 kademedir oluşmaktadır. Okula öğrenci alımı mülakat ile yapılmaktadır. Ebeveyn beyanı, 2 adet fotoğraf, sağlık belgesi ve ebeveynlerinin nüfus cüzdanları gibi belgeler istenmektedir. Okul 2

¹⁸⁰Hoyf: Hasidilerin örgütlenme şekillerini ifade eden kelimelerden biridir. Türk- İslam kültüründeki külliyeler ile benzerlik arz ettiği için Hoyf kelimesi yerine külliye kelimesi kullanılmaktadır. Hoyf'un fiziksel ve işlevsel yapısı da külliyele benzemektedir (Metli, 2006, 11).

¹⁸¹Mintz, *Hasidik İnsanlar*, 10.

¹⁸²S.F Marcelle, "Is it a Home or a House of Workship?", *New York Times*, (Erişim 16 Aralık 2005).

yarıyıldan oluşmaktadır. Eğitim yılının başlangıcı, bitişi, tatil günleri okul müfredatına göre belirlenmektedir.

Okulda, ilköğretim kademesi 3.yıl da mezun verirken sonraki kademe de ise öğrenciler farklı birçok alandan ders almaktadırlar. Beşeri bilimler, doğa bilimleri, yabancı diller, estetik eğitimi ve spor bilimleri alanlarında sayısal ve sözel birçok dersler bulunmaktadır.

Beşeri bilimler alanında gelenek görenek ve coğrafya dersleri, doğa bilimler alanında kimya, biyoloji, fizik, matematik, bilim ve programlama dersleri, yabancı dillerde İbranice ve İngilizce, estetik eğitimi ve spor alanında ise müzik, spor, sanat dersleri işlenmektedir.

Gürcistan ulusal müfredatına ek olarak verilen dersler; ilkokul 1. sınıftan başlayarak lise son sınıf olan 12. sınıfa kadar İbranice dersi, yine 1. sınıftan başlayarak 11. sınıfa kadar Yahudi Geleneği dersi, Robotik dersi 5 ve 6. sınıf, Robotik programlama 7ve 8. sınıf ve ilköğretim düzeyinde Fen Bilgisi dersleri verilmektedir.

Okul bünyesinde bulundurduğu elektronik portal ile öğrenci; ödev, özet yazma ve elektronik olarak testleri tamamlayabilmektedir. Ebeveynlerde çocukların programlarını, notlarını, işaretlerini, katılımını, öğretmen yorumlarını ve gelişimsel değerlendirmelerini sistemden görebilmektedir.¹⁸³

Kurdukları OrAvner eğitim merkezlerinin lise kademesindeki kız-erkek karma eğitim okullarının odak noktası, öğrencileri devlet üniversitelerindeki akademik kariyerlerinde başarılı olmaya ve mezunları Yahudi topluluklarının gelecekteki liderleri olmaya hazırlamaktır.

Bu eğitim kurumlarındaki çocuk kulüpleri aracılığı ile Habad Cemaati, Yahudi çocuklara güvenli bir şekilde sokaktaki veya diğer olumsuz çevrelerdeki yaşam için bir alternatif sunmayı hedeflemektedir. Bu kulüpler, spor, satranç, binicilik, sanat ve el sanatları, tiyatro, İsrail halk dansları, bilgisayar oyunları ve daha fazlası gibi çok çeşitli aktiviteler sağlayarak üye topluluklarda merkezi bir rol oynamaktadır.

¹⁸³ Oravner, “Chabad Okulları” (08.03.2022).

OrAvner eğitim merkezi ve Habad elçileri ile işbirliği içinde çocuklar Mitzvah kampanyalarına ve projelerine katılır, yerel gençlik kulüplerine sponsor olur ve Bar ve Bat Mitzvah'a hazırlanır. Brooklyn merkezli TzivosHashem ağıyla ortaklaşa yürütülen eğitim projeleri, modern son teknoloji öğretim yöntemleri, birinci sınıf yayınlar kullanır. Hepsi bu çocukları Yahudi yetişkinliğine sorunsuz bir geçişe hazırlamayı amaçlamaktadır.¹⁸⁴

Gürcistan'daki Habad Yahudileri genç kuşaklar için uyguladıkları eğitim programları ile sistemli bir şekilde kendi genç nesillerine değerlerini aktarmaktadırlar. Zamanımızda Dünya da Yahudiliğin en hızlı büyüyen cemaati olarak bilinen Habad hareketinin modern Yahudiliğe sağladığı hatırı sayılır katkılardan olan “kıssalar” önemli bir yer tutarken, “efsane” ve “zengin folklorliteratürü” ile birlikte günümüze kadar gelmesidir.¹⁸⁵

5.1.5. Darkeinu – Yahudi Mirası Öğrenme Müfredatı

'Darkeinu' Yahudi mirası eğitim programıdır. Bir Habad kuruluşu olan İsrail ve Yahudi Birliği federasyonundaki profesyonel bir ekip tarafından oluşturulan bu kapsamlı Yahudi çalışmaları müfredatı, Yahudi öğrencilere Yahudi miraslarını kültürel bir dilde inceleme fırsatı sunmaktadır.

Müfredat, Yahudi anaokullarında, ilkokullarda ve liselerde kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Binlerce öğrenciye yüksek düzeyde Yahudilik bilgisi vermektedirler. Ayrıca Yahudilik bilgilerini zenginleştirmek isteyen yetişkin bireyler için de eğitimleri mevcuttur. Yılda bir kez, ShemaYisrael ağının yanı sıra 'OrAvner' müfredatını okuyan binlerce öğrenci, programın çok beklenen bir özelliği olan 'Olimpiyatlar' uluslararası yarışmasında yarışmaktadır. Bu programda Gürcistan, HabadOrAvner eğitim merkezinin önemli bir parçasıdır.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Fjc-Fsu, “Çocuk Eğitimi” (08.03.2022).

¹⁸⁵ Ö.F Araz, “Tarihten Günümüze Hasidik Yahudiler”, 202-147.

¹⁸⁶ Chabad, “Çocuk Eğitimi” (02.03.2022).

5.1.6. Bar/Bat mitzvah

Bar/Bat Mitzvah, yalnızca ergenlik çağına gelen bir gencin kutlaması için değil, aynı zamanda bütün bir ailenin Yahudi köklerini yeniden keşfetmesi için bir fırsat olmaktadır.

Gürcistan'da Habad Yahudi gündüz okulları, Pazar okulları ve yaz kampları ağı sayesinde çocuklar Bar/Bat Mitzvah deneyimlerini yaşamaktadırlar. Her erkek çocuğa bir set tefilin ve her kıza bir gümüş şamdan verilmektedir¹⁸⁷

5.1.7. Kıyafetler

Günlük hayatta Gürcistan Yahudi Topluluğunun dini bir yaşam tarzını sürdürmeye devam eden üyeleri, Doğu Avrupa'dan gelen Habad hareketi ve geleneklerinden giderek daha fazla etkilenmektedirler.

Gürcü Yahudilerinin kıyafetleri Yahudi olmayanların kıyafetlerine benziyordu ve 20. yüzyılın başına kadar Yahudiler de geleneksel Gürcü kostümü giyiyordu. Fakat günümüzde Habad Yahudilerinin yanı sıra diğer mezhep mensubu olan Yahudiler de Avrupa tarzı kıyafetler tercih etmektedir.

5.1.8. Meslekler

Günümüzde Gürcistan'da Habad mensuplarını da kapsayan Yahudi cemaati üyeleri genel olarak kuyumculuk, müteahhitlik, lokanta işletmeciliği vb. gibi ticaret temelli işlerle uğraşmaktadırlar. Cemaatin elinde bulunan oteller, lokantalar, eğitim merkezleri cemaatin kendi mensupları tarafından işletilmektedir.

5.1.9. Mahalle ve Ev

Gürcistan Yahudi cemaatine herhangi bir ikamet kısıtlaması getirilmemesine rağmen, kendi mahallelerinde ve sinagogun yakınında yoğunlaşmayı tercih etmektedirler. 19. yüzyılın ikinci yarısında Yahudilerin çoğu, küçük, kalabalık evlerde, yoksulluk koşulları altında yaşamaktaydılar. 19. yüzyılın sonlarına doğru ve

¹⁸⁷ Chabad, "Bar/Bath Mitzvah" (02.03.2022).

20. yüzyılın başlarında, yaşam standardında belirgin bir iyileşme oldu ve daha müreffeh tüccarlar büyük ve lüks evler inşa ettiler.¹⁸⁸

Habad Yahudileri ise yakın dönemde Gürcistan tarihinde yer aldıkları ve Avrupa'dan geldikleri için daha çok Avrupa geleneği taşıyan hanelerini, Gürcistan'da bulunan ve Gürcistan kültürünü yansıtan evlerle harmanlamışlardır.

5.1.10. Mutfak

Günümüzde Gürcistan Yahudiliği içerisinde bulunan Saferad ve Aşkenazların ayrı ayrı koşer lokantaları bulunmaktadır. Aşkenaz kökenli olan Habad Yahudileri özellikle koşer yemek üzerine lüks lokantalara sahiptirler. Avrupa'dan gelen Yahudi turistler için bayram günlerine ve Şabat günlerine özel yemekler yapılırken Gürcü-Yahudi kültürüne ait olan veya Yahudilerin binlerce yıllık kültür mirası listesinde olan yemek çeşitlerini de yapmaktadırlar.

Gürcistan'da Yahudilerin koşere uygun sertifika verip, gönül rahatlığı ile aldıkları markalar vardır. Mısır gevreği, kuru gıdalar(erişte vb),soya ve süt ürünleri, tuz, şeker ve baklagiller bu çeşitlerden bazılarıdır. Bunların birçoğunun üretimi ve satışı genel olarak yine Yahudi iş adamlarının elinde ve bu iş adamları da genellikle (özellikle lokantalar) sinagoglarda veya Habad evlerinde görevli hahamlardan oluşmaktadır.

Habad evinde olan ve süt ürünlerinden yemeklerin, tatlıların yapıldığı 'Mandıra Mutfacı' isimli restoranın yanı sıra, et ürünlerinden oluşan yemeklerin yapıp ikram edildiği 'Mandy'nin et restoranı' isimli işletme olmak üzere iki tane Habad cemaatine ait koşer lokanta bulunmaktadır. Bunlar eski Tiflis denilen Tiflis'in tarihi yapılarının olduğu Yahudi, Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadığı bölgede, Habad Yahudileri için çok önemli olan Afhazi Caddesinde yer almaktadır.

5.1.11. Diğer Yahudi Gruplarla İlişkisi

Gürcistan'da yaşayan Habad Yahudileri diğer Yahudi Cemaatleri ile bir takım ortak yaşam faaliyetlerini paylaşmaktadırlar. Örneğin Habad Cemaatinin kurduğu okullara Saferad ve Aşkenaz Yahudileri de çocuklarını göndermektedirler. Habad Yahudileri de Mikve törenleri için Sefarad Yahudilerinin sinagoglarını

¹⁸⁸ Rachel Arbel, "Zambak Büyücüsü" (10.08.2021).

kullanılmaktadırlar. Ticaret yaparken özellikle koşer ürünler konusunda birbirlerinden alış veriş yapmaktadırlar.

Habad Yahudileri Gürcistan'a Avrupa'dan gelen bir Yahudi cemaati olduğu için diğer Yahudi cemaatleri kadar Gürcü kültürü ile iç içe geçmiş bir kültüre sahip değilken, Gürcistan'da yaşıyor olmanın etkisi zamanla onlara da sirayet etmiş ve özellikle yemek kültürü başta olmak üzere pek çok konu da diğer Yahudi cemaatleri gibi etkilenmişlerdir.

5.1.12. Düğün

Eski Sovyetler Birliği'ndeki her Yahudi düğünü, yerel topluluk için bir kilometre taşıdır. Yakın zamana kadar, Ukrayna'nın üçüncü büyük şehrinde bir haham önünde ve bir Çuppah¹⁸⁹ altında yılda sadece on düğün yapıldığı belirtilirken, bugün ise Kafkaslarda Habad Cemaatinin çalışmaları neticesinde içerisinde Gürcistan Habad Yahudi Cemaatinden çiftlerin de bulunduğu düğün sayısının 150'yi geçtiği belirtilmektedir.¹⁹⁰

HabadCemaati, bekâr olan cemaat üyelerinin bu düğünleri takip edebilecekleri bir web sitesine sahiptir ve Cemaatin Düğün Fonu, mali açıdan dezavantajlı gelinler ve damatlar için düğün yemekleri, müzik ve giysiler için ödeme yapmaktadır.

Cemaatin düğün hizmetleri, Yahudi hukukuna göre evliliğin gerçekleşmesine, destekleyici belgeleri incelemeye ve çiftleri, Yahudi evlilik gelenekleri ve geleneklerinin çeşitli yönleri hakkında talimat veren uzmanlara yönlendirmeye yardımcı olur.

5.1.13. Bayramlar

Yahudi bayramlarının kutlanmasının dünyadaki Yahudi birliği için önemli olduğuna inanılır. Bu sebeple Habad Cemaati ister hediye paketleri ile Purim, isterse mobil Sukkah-mobile ile Succot olsun bayramları kutlama konusunda aktiftir.

¹⁸⁹Çuppa: Gelin ve damadın nikâhlarını tamamlamak için bir araya geldikleri, dört ayaklı üstünde örtü olan kapalı alan, gölgelik. Çuppa, damadın alanı olarak kabul edilir ve gelinin çatısının altında rızayla ona katılması, evliliği sonlandıran sembolik olarak birleştirici eylemdir. Çuppa, çiftin, İbrahim ve Sara'nın çadırı gibi her zaman misafirlere açık olacak bir ev kurma konusundaki kararlılığının bir göstergesidir(<https://stringfixer.com/tr/Chuppah>,28.05.2022).

¹⁹⁰ Chabad, "Chuppah" (01.05.2022).

Cemaat üyelerine, Kutsal Günler için elma ve bal ile doldurulmuş tatil gıda paketleri, yüz binlerce dua kitabı, tılsım ve şofar göndermektedirler. Yüzlerce kantor ve haham öğrencisi, hizmetlere liderlik etmek için görevlendirilmektedir. Hanuka bayramında ise insanların evlerinde aydınlatması için menora gönderimi yapmaktadırlar.¹⁹¹Habad Cemaatinin bu faaliyetlerinin, Dünyadaki zengin Yahudi ailelerin bağışları ile yürütüldüğü söylenmektedir.

HabadCemaatinin, ABD ofisinin yıllık Fısıh bayramı giderlerini karşılama çağrısına yanıt veren RohrAilesiVakfı ve OhrAvner Vakfı'ndan Lev - Olga Leviev ve binlerce Kuzey Amerikalı bağışçının olduğu belirtilmektedir¹⁹²

5.1.14. Cenaze Töreni

Habad Yahudilerinde de diğer Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi cenaze töreni ve Tehera (cenazenin yıkanmasından sonra vücudun arındırılması) işlemleri nitelikli hahamlar tarafından yapılmaktadır.

Habad Cemaati yeni Yahudi mezarlıkları oluşturmak için belediyelerden arazi satın alma gibi işlemlerle de ilgilenmektedir. Ayrıca ihmal edilmiş ve ağır hasar gören birçok mevcut mezarlığa sponsor olmakta ve onları restore etmektedirler. İhtiyaç halinde cenaze masrafları da cemaat tarafından karşılanmaktadır.¹⁹³

5.1.15. Sinagog

Habad Yahudileri Habad evi dedikleri merkezi bir yapılanmayı ibadet ve toplanma yeri olarak kullanırlar. Toplanma ve hahamın eğitim vermek için kullandıkları bu evin bir odası sinagog görevini görür. Gürcistan'da iki adet Habad Evi bulunmaktadır. Bu evlerin birisi Tiflis diğeri ise Batum şehrinde dir.

Rus İmparatorluğu'nun eski topluluklarında sinagog, Yahudi yaşamının geleneksel merkeziydi. Komünist yönetim altında, diğer birçok ibadethanenin kaderini yaşadılar bakıma muhtaç hale geldiler veya hükümet tarafından el konuldu

¹⁹¹ Fjc-Fsu, "Holidays", (08.03.2022).

¹⁹² Fjc-Fsu, "Holidays", (08.03.2022).

¹⁹³ Fjc- Fsu, "Mezarlıklar ve Yahudi Cenazesi" (08.03.2022).

ve konser salonlarına, fabrikalara, depolara, spor sahalarına veya ahırlara dönüştüler. Gürcistan'daki Sinagoglar da bu durumdan payını aldı.

Sovyet rejiminin çöküşünden bu yana, bu ibadethanelerin birçoğu kendi topluluklarına geri döndü ve bu ibadethaneler restore edilmektedir.¹⁹⁴ Ayrıca yenileri de inşa edilmektedir. Habad Yahudileri, Habad evi dedikleri merkezi yapılanmaları kullanırken, Gürcistan'da Dünya'nın farklı bölgelerindeki tarihi sinagogların restorasyonuna kayıtsız kalmayıp, bağışlar toplayarak, yerel yönetimlerle iş birliği içinde, kendi mezheplerinden olmayan Yahudi sinagoglarının da, Yahudi kültürel mirasını koruma adı altında yaptırmaktadırlar.

Tüm bunlardan yola çıkarak diyebiliriz ki; Habad Cemaati, Yahudi toplumu içerisinde, Yahudiliğin temel ilkelerini ve kavramlarını kullanarak, ibadet, imani esaslar ve sosyal yaşam ile karşılaştırma yapıldığında tamamen yeni bir oluşum inşa eden Hasidizm içerisinden çıkan yenilikçi bir yapılanmadır. Hasidizm bünyesindeki diğer Yahudiler dini ve geleneksel değerlerini korumak için modern yaşam koşullarına karşı bir duruş sergilemelerine rağmen Habad Yahudileri onların aksine zamanın modern yaşamına ayak uydurmakta ve cemaatin tüm faaliyetlerinde, teknoloji başta olmak üzere çağımızın bütün olanaklarından yararlanmaktadırlar.

Kurdukları organize toplum yapısı ile tüm Dünya Yahudileri arasında eğitim başta olmak üzere, sağlık, evlilik, dini bayramlar, sinagog hizmetleri, cenaze işlemleri, tarihi yapıların yeniden restorasyonu ve yenilerinin yapılması gibi işleri Gürcistan'daki kültürel yapıyı da göz önünde bulundurarak yürütmektedirler. Grup içi yardımlaşmanın yanı sıra diğer Yahudi cemaatlerinden olan ailelere de çeşitli konularda Habad çatısı altındayardım etmektedirler.

Fikri Yapısı itibarıyla din içi misyoner bir hareket olan Habad topluluğu, misyonları gereği adı Yahudi olan herkese ulaşmayı hedeflemektedir. Bu ilkedен yola çıkarak 2005 yılından beri Gürcistan'da varlıklarını sürdürmektedirler. Sayı olarak Gürcistanda yaşayan diğer Yahudi Cemaatlerinden az olmasına rağmen, küresel bir harekete dönüşen Habad cemaati, etki alanlarıyla oldukça ses getirir niteliktedir. Tüm Dünya'da yayılmacı bir şekilde ilerleyen Habad cemaati,

¹⁹⁴Humanrights, "Kapalı Sinagoglar" (01.02.2022).

Gürcistan’da yaşayan tüm Yahudi bireylere, en başta eğitim olmak üzere her alan da yardım etmektedir.

SONUÇ

Gürcistan Yahudilerinin tarihi ile ilgili yapılan araştırmaların bir kısmında, M.Ö. 722'deki Asur Sürgünü'nden sonra bir grup Yahudinin Mezopotamya ve İran üzerinden eski Azerbaycan topraklarını geçerek Kafkasya ve oradan Gürcistan topraklarına yerleştikleri tahmin edilmektedir. Bunun dışında Babil Sürgünü sonrasında buraya yerleştiklerini gösteren kaynaklar da mevcuttur. Azınlık halinde yaşayan Gürcistanlı Yahudiler farklı zamanlarda ve farklı bölgelerden gelmiş olmalarına rağmen bu bölgede tarihi süreç içerisinde yaşadıkları zorluklara rağmen dinlerine ve kültürlerine sahip çıkmışlardır. Gürcistan'da yaşayan Yahudiler 2600 yıllık geçmişleriyle Kudüs'ten sonra Dünya'da bilinen en eski Yahudi Cemaatidir. Bu yüzdendir ki genel kültür, örf ve adetler, yemek kültürü gibi birçok alanda Gürcüleşmişlerdir.

Son yıllarda Habad gibi din içi misyonerlik faaliyetleri yapan grupların Gürcistan'a yerleşmesi ile Gürcistan Yahudileri arasında özellikle eğitim alanında çok şey değişmiştir. Habad'ın öncelikli misyonunun eğitim olması, Gürcistan'daki bütün Yahudi gruplarının çocuklarını Habad okullarına göndermeye yöneltmiştir.

Milli bir din şuuruna sahip olan Yahudiler için Habad Cemaatinin bu misyonu, Gürcistan'ın yanı sıra Tüm Dünya'da İsrail tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmektedir. Habad'ın bu yoldaki en büyük misyonu, şuurlu Yahudi bireyler oluşturmaktır. Bu sebeple Kafkasya topraklarının merkezinde bulunan Gürcistan, şuurlu bir Yahudi topluluğu için çok büyük önem taşımaktadır.

Bunların yanında Gürcistan'ın bağımsızlığından sonra Gürcistan'da yaşayan Yahudilere birçok haklar tanınmıştır. Bu sebeple, Gürcistan'da özellikle kuyumculuk, mücevherat, müteahhitlik, gıda sektörü gibi önemli alanlarda Yahudiler büyük oranda söz sahibidirler. Bu durum onların ekonomik olarak güçlü olmalarından kaynaklanmaktadır.

Günümüzde Kafkasya bölgesine ait öfr, adet, kültür genekselleşen bir yapılanma ile beraber, modernleşmeye doğru evrilen, kıyafetlerdeki değişikliklere, kabirlerdeki fotoğraflı mezarlardan, cenazelerde düzenlenen yemek ikramlarına kadar bölgede kültürlerin iç içe harmanlandığı bir yenilenme yaşandığı görülmektedir.

Sonuç olarak globalleſen Dünya’da Gürcistan Yahudileri kapalı bir toplum olarak varlıklarını korumaya devam ederken, bulundukları coğrafiyada deėiſen sistemler ve yönetimlerle birlikte daha çok haklar elde etmiſlerdir. Bunun neticesinde, varlıklarını her anlanda hissettirerek ülke yönetiminde söz sahibi olmaya alıſmakta. Bu açıdan çocukları için eğitimi vazgeçilmez olarak görmektedirler.

Birçok etnik yapıya ev sahipliği yapan Gürcistan, bu bölgede yaſayan Yahudiler için, arz-ı mevud topraklarının ardından ikinci ve vazgeçilmez vatan konumundadır.

KAYNAKÇA

- “Ashkenazi - People”. Ansiklopedi Britannica.1998.
- “Ashkenazi”, *Encyclopedia of Modern Jewish Culture*. Ed. Glenda Abramson. 20. UK: Routledge, 2004.
- “Ashkenazi”. *Genetik Tarama Araştırmasına Odaklanmak*. Ed. Sandra R.Pupecki. New York: Nova Science Pub Inc, 2006.
- “Gosudarstvo İzrail”. *Stanovlenie i Razvitie I*. Ed.Yithzak Ören (Nadal). 1/86-88. Jerusalem, 1988.
- “*Ves Kavkaz*” *İllustrirovanniy Spravočno-Literaturniy Sbornik*, II. İstoriçeskiy Otdel, Tiflis, 1903.
- Alekseevich, Drozhzhin Vasily. *Likvidatsiya SSSR i Sionizm*. Moskva: Eksmo, 2009.
- Anchabadze, Yuri - Vokova, Natalia. *Eski Tiflis. 19. yüzyılda şehir ve kasaba halkı*. Moskova: Nauka, 1990.
- Araz, Ö.F. “Tarihten Günümüze Hasidik Yahudiler ve Kendilerine Özgü Dindarlık Anlayışları” *Dergi Abant* 90/1 (2021), 202-147.
- Baazova, Lili. “Gruzinskie Yevrey: Unikalnost Yavleniya i Opit İstorii”, *Literaturnaya Grusiya*, 6 (1989), 148-149.
- Bala, Mirza. "Gürcistan": İslam Ansiklopedisi. 4/837. Eskişehir:1997.
- Berdzenişvili, Nikoloz - Canaşıa, Simon (İvane Cavaşvili). *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu. İstanbul: Sorun, 2000.
- Besalel, Yusuf. “Tefilin, Avodah” *Yahudi Ansiklopedisi*. 2/725-727. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Ve Yayın, 2002.
- Brunner Jose. Demographie - Demokratie - Geschichte, Deutschland Und Israel. XXXV/19. Tel- Aviv: Hg im Auftrag des Minerva Instituts für deutsche Geschichte, 2007.

Brosset, Marie-Félicité. *Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*, Saint Pétersburg: 1849.

Cabir Osmanlı, *Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini Ve Sosyo - Kültürel Açından Bir Araştırma)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Carl Mosk, *Nationalism and Economic Development in Modern Eurasia*, London: Routledge, 2013.

Chacanow, Aleksandre. "Les Influences Etrangères Sur La Civilisation De La Georgie", *Actes du Dixieme Cangres International Des Orientalistes I (Session de Geneve 1894)*, Leiden: 1897.

Ciloğlu, Fahrettin. *Gürcülerin Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları, 1993.

Curtis, Michael- Chertoff, Mordecai S. *İsrail: Sosyal Yapı ve Değişim*. New Jersey: Transaction Publishers, 1973.

Çlenov, Mihail. *Yevroaziatskiy Yevreyskiy Yejegodnik*, Moskva, 2009.

Danchenko V. I. Nemirovich, – Anisimov, İlya - Chermy, Judas. *Kavkazskiye yevrei, İz kulturnogo proşlogo kavkazskih yevreyev*, Groznıy: Nahiri, 1992.

Demirci Kürşat. "Doğu Avrupa Yahudiliği: Hasidizm", *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*.16. (Aralık 2015). 119-128.

Dmitry Vayman, "Perm Yahudisi": Tarih ve Kültür. St. Petersburg, 2016.

Dursun, Davut. "Gürcistan". *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. 14/311-113. İstanbul:1996.

Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Elior, Rachel. *The Paradoxical Ascent to God: The Kabbalistic Theosophy of Habad Hasidism*. Albany: State University of New York Press, 1992.

Epstein, Isidore. *Judaism A Historical Presentation*. Londra: Pelican, 1964.

- Ettinger, Shmuel, *Hasidik hareket-gerçeklik ve idealler*. Ed. G. D. Hundert ,
Essentialpapers on Hasidism: Originstopresent. New York: New York
University Press, 1991.
- Ettinger, Shmuel, *Doğu Avrupa Yahudiliğinde İç Mücadele*. Ed. H. H. Ben Sasson, A
history of the Jewish People'da. Cambridge, Massachusetts: Harvard
University Press,1997.
- Farzaliyev, Sultan.“Rasprostranenie İudaizma na Kavkaze: İstoriçeskiy Oçerk”,
Kavkaz &Globalizatsiya. 2/175. Azerbaycan, 2008.
- Feingold Henry L. *Bearing Witness: How America and Its Jews Responded to the
Holocaust (Modern Jewish History)* New York: Syracuse Üniversitesi
Yayınları,1995.
- Friedman, Menachem. *Habad as a Fundamentalism: From Local Particularism To
Universal Jewish Mission*, Ed. Martin E -Martyand R - Scott Appleby. Chicago And
London: The University of Chicago Press.1994.
- Gartner, Lloyd P. *Modern Zamanlarda Yahudilerin Tarihi*. New York: Oxford
University Press, 2001.
- Gitelman, Zvi. *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union,
1881 to the Present*. Bloomington: Indiana University Press, 2001.
- Guseynov, Rauf. “Kafkasya’da Yahudilik”, *Kafkasya ve Küreselleşme*, 2/2008.
- Güç, Ahmet. *Dinlerde Mabed ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Gültekin-Arslan, Hatice. “Mistik Bir Hareket Olarak Hasidizm’in Doğuşu Üzerine”.
Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı– IV. Ed.Ümit Güneş.
İstanbul: Star Ajans Matbaacılık, 2013.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Haj, Majid Al *Immigration and Ethnic Formation in a Deeply Divided Society: The Case of the 1990s Immigrants from the Former Soviet Union in Israel.*

Boston: Brill Academic Publishers, 2004.

Haleva, Rav Yitshak. *Tora Ve Aftara: "Mezuza", "Tefilin", "Tsitsit"*. İstanbul:

Türkiye Hahambaşılığı, 2002.

Harşav, Benjamin. *Meaning of Yiddish*. Stanford: Stanford Üniversitesi Yayınları, 1999.

Hertzberg, Arthur. *Judaism*. New York: George Braziller, 1962.

Hobsbawm, Eric. *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. Abacus Paperback, 2003.

Idel, Moshe. *Hasidism: Between Ecstasy and Magic* (Sunny Series in Judaica: Hermeneutics, Mysticism, and Religion). New York, Suny Press, 1995.

İsaak Moiseeviç Troçkiy, "Yevrey v Russkoy Şkole", *Kniga o Russkom Yevreystve: Ot 1860-x godov do Revolyuçii 1917 goda*, Niyork, 1960.

"İspanya", *Brockhaus ve Efron'nun Ansiklopedisi*. Ed. Yuri Kremer. St. Petersburg: St. Petersburg Yayınevi, 1908-1913.

Jose Brunner. *Demographie – Demokratie – Geschichte: Deutschland und Israel (Almanca)*. Wallstein Verlag'ın fotoğrafı, (2007).

Karamanlı, Hüsamettin, M. "Gürcistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/312-313. İstanbul: 1996.

Karesh, Sara E. - Hurvitz, Mitchell M. "Amidah", *Encyclopedia of Judaism*, ed. J.Gordon Melton (New York: Facts On File, 2006), 19-20.

Klein, Ernest. *A Comprehensive Etymological Dictionary Of The Hebrew Language For Readers Of English*, ed. Baruh Sarel. 475. Jarussalem: Carta, 1987.

Konstantinov, Vyaçeslav. *Yevreyskoe Naselenie Bivşego SSSR v XX veke Sotsialno*

Demografiçeskiy Analiz. Yerusolim: Lira publishing house, 2007, 1/19.

"Languages of the Diaspora", *Encyclopedia of The Jewish Diaspora Origins,*

Experiences, and Culture. Ed.M. Avrum Ehrlich. 1/193. ABC-CLIO, 2008.

Malayev, Behor Baruh. *Sidur Tefilat Azariya*, Yeruşalayim: Bayt Safaradi, 2020.

Melaşvili, Ahmet Özkan. *Gürcistan*, İstanbul: Aksiseda Matbaası, 1968.

Mgaloblishvili, Tamila - Gagoshidze, Lulon. "The Jewish Diaspora and Early

Christianity in Georgia", *Ancient Christianity in the Caucasus I*, Ed.

T.Mgaloblishvili, Richmond: 1998.

Mintz, Jerome R. *Hasidik İnsanlar Yeni Dünyada Bir Yer*. London: Harverd Üniversitesi Basım, 1998.

Mosk, Carl. *Nationalism and Economic Development in Modern Eurasia*. London: Routledge, 2013.

Namtalaşvili, Gabriel. *Progulki po Pethainu: 26 vekov v Gruzii Vremya i Sudbi*.

Tbilisi: Petiti, 2014.

Newman, Louis I. *Hasidik Antoloji: Hasidim Masalları ve Öğretisi*. New York: Schocken Books Inc, 1963.

Ortaylı, İlber - Almaz, Ahmet. *Tevrat'ın Türk evlatları :İlber Ortaylı'nın dilleri, eğitimleri ve devletle ilişkileri açısından Osmanlı Yahudileri*. İstanbul: Yakamoz,2008.

Özen Adem. *Yahudilikte İbadet*. İstanbul: Ayışığı kitapları, 2001.

Patai, Raphael. *Yahudi Zihni*. New York: Wayne Eyalet Üniversitesi Yayınları, 1996.

Pergola, Sergio Della. *İsrail ve Ülkelerde "Sefarad ve Doğulu" Yahudiler: Göç, Sosyal Değişim ve Kimlik*" Ed.Peter Y. Medding. *Sefarad Yahudileri ve Mizrahi Yahudileri* . **X11/3-42**. Oxford Üniversitesi Yayınları. 2008. ISBN: 978-0199712502.

Petrovskiy İohanan-Ştern. *Yevrey v Russkoy Armii 1827-1914*, 2003.

Pinhasov Robert, Svetlana Danilova, Semen Kriheli, Yevrei: *Buharskye Gorskye,*

Gruzinskiye v Vodovorote İstorii. New York: Kaykov Media, 2007.

Plisetsky,R.S. "Bazı Obitsai, Gürcü Yahudilerin Ritüelleri ve İnançları", SSCB

Halklarının Dini İnançları, Cilt II, 1931.

Polat, Kemal. "Azerbaycan'da Yahudilik Ve Dağ Yahudileri", *Bütün Yönleri İle*

Yahudilik: Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Dinler Tarihi Araştırmaları

VIII. Ed. Hüsamettin Karataş - Yasin Meral - Dilek Özbey -Türkiye Dinler

Tarihi Derneği. 149-165. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği, 2012.

Rabinowicz, HM. *Hasidizm Dünyası*. Londra: Vallentine,1970.

Ro'i, Yaacov. "Soviet Jewry from Identification to Identity", *Contemporary Jewries:*

Convergence and Divergence. Ed. Eliezer Ben Rafael, Yosef Gorni, Yaacov

Ro'i. 2/86. Brill, 2003.

Rosenthal, H.Dubnow. *Yahudi Ansiklopedisi*, New York ve Londra,1904.

Sarıkcıoğlu,Ekrem. *Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitapevi, 2002.

Sasson, Ben - Hillel, Chaim. "Germany." *Encyclopedia of Judaism*. 7/518-46.

Detroit: The Macmillan Reference, 2nd edition, 2007.

Sergeyevna, Sergienko Viktoriya. "Dinamika Razvitiya Gruzino-İzrailskih

Otnoşeniy v 1990-e ", *Obşestvo: Filosofiya, İstoriya, Kultura* 8, (2016).

Suny, Ronald Grigor. *The Making of the Georgian Nation*. London: Bull, 1989.

Scholem, Gershom. *Yahudi Tasavvufunda Başlıca Eğilimler*. New York: Schocken;

Reissue edition,1995.

Silver,Daniel Jeremy - Martin, Bernard. *A History of Judaism: From Abraham to*

Maimonides. USA: Basic Books, 1974.

Şamailova, Mikdaş. "Gorskiye Yevreyi: Nekotriye Poveriya i obryadı", *Materiali*

mejdunarodnogo nauçnogo simpoziuma, Gorskiye Yevreyi Kavkaza. Bakı:

Kuba Krasnaya Sloboda, Elm Neşriyyatı, 2002.

Şibli, Mevlana Numani. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi I*, Çev. Talip

Yaşar Alp. İstanbul: Çağ Yayınları, 1975.

Şit Davida, “Gazeta Obşını Yevreev iz Gruzii”, 27 Oktayabr, 2017, s. 6.

Tanyu, Hikmet. *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler I*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1976.

Tavkul, Ufuk. “Linguistik Ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya’da Etnik Topluluklar Ve Kafkasyalı Kimliği” *Yeni Türkiye* 11/71 (2015), 55-68.

Telushkin, Rabbi Joseph. *Evreiskii Mir*. Moskow: Bridges of Culture, 1997.

The Oxford History of Modern Europe, Ed. T.C.W. Blanning. Oxford University Press, 2000.

Thomson, Robert.W. *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles - The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation (Oxford Oriental Monographs)*, Oxford: Clarendon Basın, 1996.

Tuayeva B.V., “Etnokulturnaya Priroda Severnogo Kavkaza (Vtoraya Polovina XIX-naçalo XX vv.)”, *Vestnik Voennogo Universiteta*, 3/19, (2009), 157-158.

Turyanski, Hava. *Glavı iz İstoriy i Kultury Yevreev Vostoçnoy Yevropy*, Çast 5, Tel Aviv 1995.

Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

Verhoturov, Dimitriy. *Stalin i Yevrey*. Moskva: Veche, 2021.

Wodzinski, Marcin. *Tarihsel Hasidizm Atlası*, New Jersey: Princeton University Press, 2018

Yergin, Daniel. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money&Power*. New York: Simon and Schuster, 1991, 60.

Apologetics Press, “Kanon ve Kanonik olmayan yazılar”, Erişim 05.07.2021, <https://apologeticspress.org/the-canon-and-extra-canonical-writings-968/>

Asher, Jacob ben. “Orach Chaim, Siman 4”, *Sefaria*.

https://www.sefaria.org/Shulchan_Arukh%2C_Orach_Chayim.4?lang=bi,
(Erişim 03.03.2022).

Archive, “Chabad” Erişim 02 Mart 2022,

<https://web.archive.org/web/20171201035657/;https://www.jta.org/2017/11/20/news-opinion/united-states/uganda-is-100th-outpost-for-chabad>.

Besalel, Yusuf. “Yahudilik de Akımlar”, *Şalom* (11 Şubat 2021),

<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/99831/yahudiliktedini--akimlar-%2C11.02.2021)%20%3B>

Chabad, “Chuppah” (01.05.2022). [https://www.chabad.org/library/](https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/476806/jewish/The-Bridal-Canopy-Chuppah.htm)

[article_cdo/aid/476806/jewish/The-Bridal-Canopy-Chuppah.htm](https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/476806/jewish/The-Bridal-Canopy-Chuppah.htm).

Chabad, “Çocuk Eğitimi” (02.03.2022), <https://www.chabad.org>

Chabad, “Bar/Bath Mitzvah” (02.03.2022), <https://www.chabad.org>.

Chabad, ”Georgia” Erişim 02.05.2021, <https://www.chabad.org/jewish-centers/237922/Tbilisi/Synagogue/Chabad-Lubavitch-of-Georgia>.

Dawidson, William. “Berakhot 26a:1”, *Sefaria*,

<https://www.sefaria.org/Berakhot.26a?lang=bi>, (Erişim 05.04.2020).

Dawidson, William. “Chagigah 27a:1/9”, *Sefaria*,

<https://www.sefaria.org/Chagigah.27a.1-9?lang=bi>, (Erişim 03.03.2022).

Dawidson, William. “Berakhot 46b/8-14”, *Sefaria*,

<https://www.sefaria.org/Berakhot.46b?lang=bi>, (Erişim 03.03.2022).

Encyclopedia, “ Eliezer, İsrail Ben” , Erişim 03.04.2022,

<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts->

and-maps/eliezer-israel-ben

Fjc-Fsu, “Mezarlıklar Ve Yahudi Cenazesi” (08.03.2022).[https://fjc-](https://fjc-fsu.org/departments/religious-services/cemeteries-jewish-burial/)

[fsu.org/departments/religious-services/cemeteries-jewish-burial/](https://fjc-fsu.org/departments/religious-services/cemeteries-jewish-burial/).

Fjc-Fsu, “Çocuk Klüpleri” (08.03.2022), <https://fjc-fsu.org/departments/informal-education/childrens-clubs/>.

Fjc-Fsu, “Holidays” (08.03.2022).<https://fjc-fsu.org/departments/religious-services/holidays/>.

Get Golden Visa. “Portuguese Citizenship for Sephardic Jews”,

<https://getgoldenvisa.com/portugal-sephardic-jews>, (Erişim 03.03.2022).

Gordon-Bennett, Chaviva. “Chabad-Lubavitch Yahudiliği 101”, *eferrit*. Erişim 03.07.2021.<https://tr.eferrit.com/chabad-lubavitch-yahudiligi-101/>

Humanrights, “Kapalı Sinagoglar” (01.02.2022),

<http://www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=18648&lang=eng>,

İzroyeviç, Abramov Hananil. “Yakov bar İçhaki (rabi Yangil)” *Kratkaya*

Ençiklopediya Gorskih Yevreyev. 166. Haifa: Gıryat-Ata, 2006.

<https://stmegi.com/upload/iblock/efa/efaa673ecbe56d691581378eb4fb16cf.pdf>

Kook, Abraham Isaac. “Olat Reiyah, İntroduction 1”, *Sefaria*.

https://www.sefaria.org/Olat_Reiyah%2C_Modeh_Ani?ven=Trans._Rabbi_Mike_Feuer,_2019&lang=bi, (Erişim 03.03.2022).

Paroniani, Naili “Ölümden Sonra Yaşam. Bölüm:1” *Stmegi*,

https://stmegi.com/posts/15076/zhizn_posle_smerti_chast_1_7020/, (Erişim 27.03.2020).

Raphael, Hana. “Dağ Ve Gürcü Yahudilerinin Bağlantıları Üzerine” *Stmegi*,

<https://stmegi.com/posts/102195/sukkot-v-evreyskoy-obshchine-batumi/>, (Erişim 21.04.2022).

Şengül Fatma Seda, - Tarakçı, Muhammet. “Yahudilikte Aslî Günah Eleştirisi:

Hasday Crescas Örneği”, *İslâmî İlmler Dergisi*, 11/2, (2016), 159-172,

[http://muhammettarakci.blogspot.com/2016/12/fatma-seda-sengul-](http://muhammettarakci.blogspot.com/2016/12/fatma-seda-sengul-muhammet-tarakc.html)

[muhammet-tarakc.html](http://muhammettarakci.blogspot.com/2016/12/fatma-seda-sengul-muhammet-tarakc.html)

The Gazette (Johns Hopkins Üniversitesi Gazetesi). “Aşkenaz Yahudilerinde

tanımlanan kolorektal kanser için ilk genetik mutasyon”. (22 Ocak 2009).

<https://pages.jh.edu/gazette/julsep97/sep0897/briefs.html>

UNESCO, “*Shum şehirleri Speyer, Worms ve Mainz*”,

https://vies.wiki/wiki/tr/Ashkenazi_Jewish, (Erişim 28.08.2022).